

ԾԱՆԻԿ

հաշիւ կիսամսեւ

Գրական, Գիտական
եւ
Գեղարդիւեսական

ԺԸ. ՏԱՐԻ
նոր Շրջան թիւ 17

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՍԻՊԻԷ
ԱԻԵՏԻՍ ԱՂԱՐՈՆԵԱՆԷ
ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱՐԱԳԱՇԷ
ՄԿՐՏԻՉ ԱՃԷՄԵԱՆԷ
ԱՐՏ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆԷ
ԼԵՒՈՆ ՔԻՐԵՃԵԱՆԷ
ՄԻՂԻԱՆ ՈՒՂՈՒՐԼԵԱՆԷ
ԱՍՏ. ԽԱՉԱՏՐԵԱՆԷ
ՄԷՐՍԷՏԷՍԷ
ՄՈՒՈՐԱԿԷ
ՍԷՐՂԱՆԹԷՍԷ
ՇԻՒԼԷՐԷ
ՍԻՒԼԻ ՐԵՒԻՏՈՒՄԷ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ ՆԱԽՆ-ԳԼԵՊԻԿԵԱՆ, Կ.ՊՈԼԻՍ

Ս. ԱՎԵԼԷ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ.— Ճանապարհը	193
SULLY-PRUDHOMME.— Le vase brisé	206
ԿԱՐԱՊԵՏ ԴԱՐԱԴԱՇ.— Անօրն քեկեայ	207
ՄԿՐՏԻՉ ԱՃԷՄԵԱՆ.— Խորհակած անօրը	207
ՍԻՊԻԼ.— Կոսրած անօրը	208
ԱՐՏ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ.— Խորհրդածութիւններ օրումն գրական կեանքին վրայ (Բ.)	209
ՄԻՀՐԱՆ ՈՒՂՈՒՐԼԵԱՆ.— Դեպի բնութիւն	215
ԱՍՏ. ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ.— Պատմական եւ օրհնառ խեղանքիւն (Բ.)	216
ՄԷՐՍԷՏԷՍ.— Մտաւորական աշխարհը (Քրոնիկ)	223
ՍԷՐՎԱՆԹԷՍ.— Տօն Բիշօք եւ հովիւր	228
ԼԵՒՈՆ ՔԻՐԻՇՃԵԱՆ.— Դոկեմականի մը յիշատակները (Դ.)	232
ՇԻԼԼԷՐ.— Գերման Մուսան	235
ՇԻԼԼԷՐ.— Օտար աղջիկը	236
ՄՈԼՈՐԱԿ.— Կեանքն ու Մամուլը (Քրոնիկ)	236

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

ՊՈԼՍՈՅ ՀԱՄԱՐ

Տարեկան (2½ թիւ) 45 շրուշ. վեցամսեայ (12 թիւ) 23 շրուշ :

ԳԱԼԱՌՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

Տարեկան (2½ թիւ) 54 շրուշ. վեցամսեայ (12 թիւ) 27 շրուշ :

ԱՐՏԱՍԽՀԱՄԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

Տարեկան (2½ թիւ) 12 ֆրանք :

Զեռքէ՝ թիւ 2 շրուշ .

Բաժանորդագրութիւնները թիւի վրայ կը հաշուուին :

Ծանուցման, բաժանորդագրութեան եւ թերթին վերաբերող
ամէն կարգի գործառնութեանց համար դիմել մի՛ միայն՝

{زاغيك غزته سي}

در عاليه ده اسكي ضبطيه جاده سنده ۷۲ نومرو

Կ Ի Ս Ս. Մ Ս Ե Ա Յ «Ծ Ա. Ղ Ի Կ»

Կ. Պոլիս, Էսկի-Զապթիէ փողոց, թիւ 72

JOURNAL "DZAGHIK,"

Constantinople, Rue Eski-Zabtié, N° 72.

ՇԱՀԻԿ

ԿԻՍԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍ

ԺԸ. ՏՍՐԻ (584) — ԹԻԻ 17

15 ՄԱՅԻՍ 1905

ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ

(ԿՈՎԿԱՍՍԵԱՆ ԿԵԱՆՔԷ)

Ճամբորդներ էինք, ձիւն ու ձմրան ինկանք. ինչ ձմեռ էր, բուք-լորան (ձիւնախառն քամի): Քամին կը արորէր, կը ծեծէր, կը կրծոտէր մեզ, թէ՛ լեռնակատարներուն վրայ, թէ՛ ձորերուն մէջ, թէ՛ կիրճերուն մէջ. ան ամէն սեղ էր. ձիւնապատ, սառ կտրած լեռները խօսք մէկ ըրած՝ հազար կողմէ, հազար երախէ կը փչէին, հա՛ կը փչէին իրենց մահաբեր շունչով:

Կը դողայինք ու կը քալէինք գիշերանց. միշտ գիշերը պէտք էր երթալ: Եւ մառախուղը, մրրիկի ու ձիւնի մառախուղը տաւրածուած էր մեր գլուխներուն վրայ:

Ճամբորդներ էինք, խենթ ճամբորդներ, և մրրիկներու բերանը ինկանք՝ ինչպէս ուշացած թռչուններ ուրոնք ետ մնացած են մայր-կարաւաններէն և ուժգին թափով առաջ կը մղուին փոթորիկներու սոյլերուն մէջ:

Անձանօթ ճամբաներու վրայ, խաւարի մէջ, անօթութենէ ու ցրտէն դողալով, սարսափը հեգնելով՝ մենք կ'երթայինք անընդհատ, ապաստան և հանգիստ կը փնտռէինք. քանի՜ օր էր . . .

Ո՛չ մէկը կար և ոչ միւսը:

Քամին մեր մշտական ուղեկիցն էր. ան ալ կարծեաւ ազատուան կը փնտռէր, նշովելով լեռներն ու ձորերը. իսկ անօթութիւնը, ցուրտն ու խաւարը՝ հսկայական ջղջիկներու պէս իրենց սեւ թեւերը տարածած էին մեր տառապած, անհանգիստ գլուխներուն և լացող ճամբուն վրայ:

Ո՛ւհ մեր ճանապարհը . . . ան ամայի էր ու մեռած. և այդ մահուան խորունկ վիշաք մեր հոգիներուն մէջ կը մխուէր անաղմուկ:

Եւ այրերուն մութ ծոցերէն խմբովին կը խուժէին քաղցած գայլեր, որոնք մեր ետեւէն կը սողային՝ հոտոտելով մեր անցած շաւիղները, ակօններնին չխշկալացնելով իրար կը կրծոտէին անդօր կատաղութենէն, դռնչներնին վեր ցցած յուսահատ կ'ոռնային սեխաւարին մէջ, ու կրկին կը կրծոտէին, կրկին իրար կը բղբտէին: Անյոյս երկինքին տակ՝ հեռաւոր խաւարին մէջէն՝ անոնց աչքերը կը փայլէին մահաապրտութեամբ, երբ արիւնոտ ու անօգուտ պայքարէն յոգնած՝ անոնք իրարու կողքին կը շարուէին ձիւնոտ լեռնալանջին վրայ, և հեւալով ու գողգողալով կը նայէին դէպի անորոշ հեռուն, գաղանի ահաւոր յուսահատութեամբ:

Եւ մենք կը քալէինք. խենթ ճամբորդներ էինք, ճար չկար: Պէտք էր կարել սար ու ձոր, որ և է աղատտանի համակու համար: Երբ տանջանքն ու ցուրտը մարդուն ուղեկից են, և երկինքին սեղանդուածն ալ կապարի պէս կը ճնշէ վերէն, ճանապարհը վերջ չունի:

Ախ սարերը՝ ձմեռ ժամանակ, փոթորկի տակ:

Զինապատ, ժեռուտ, հրէշային գալարումներով, միշտ ըսպառնալից ու քինոտ, անոնց ամէնքն ալ իրարու կը նմանէին և մեր առջեւ կը ցցուէին ետեւէ ետեւ: Զինքը ճանկաւելով, երբեմն ծունկերու վրայ, երբեմն սողալով պէտք էր բարձրանալ լճնեղ, վեր՝ վար, վեր՝ վար. վերջ չկար:

Եւ քամիները կուլային խաւարին մէջ, և գայլերը կը շարուենակէին ոռնալ մեր ետեւէն. անոնց խոպոտ ձայնը, քամիին հետ կը բարձրանար ձորերէն՝ ինչպէս անդունդներու մէջէն, ու մահուան կոչի պէս միս-մինակ կ'ոլորուէր մեր գլուխներէն ալ, լեռներէն ալ բարձր, բարձր:

— Սաղօ, ա՛յ Սաղօ, ո՛ր կ'երթանք:

— Դժո՛խք, եղաւ առաջնորդին պատասխանը:

— Ճամբան կորսնցուցած չըլլանք:

— Չէ՛, չէ՛:

— Բայց այս ճամբան չի քաշուիր, անաչէ՛ն մինչեւ ծունկերս ձիւնի մէջ եմ:

— Դայլերուն ձայնը կը լսէ՞ք. մե՛նք ալ անոնց պէս. սղաւմարդութիւնը ո՛ր օրուան համար է, շիտակ ճամբէն տատտ ալ կ'երթայ:

— «Սուրբ Ախպէրիկ»ը հեռօ՛ւ է դեռ:

— Լուսուն կը համնինք. եթէ չհամնինք՝ այրեր չա՛մ:

— Անթիի ենք, տնա՛քանդ, այրերուն մէջ ի՞նչ գործ ունինք:

— Այրերուն մէջ մանանայ կայ:

Սաղօն կը հեզներ, այդ զարմանալի Սաղօն, որ յոգնիլ չէր

գիտէր: Եօթն օրէ ի վեր կը քալէինք թրջուած, մերթ կուշա՝ մերթ անօթի. իսկ Սաղօ շարունակ կը հեգնէր, կամ կը հայհոյէր: Ան կը հայհոյէր ամէնուն, ամէն բանի, մեզի՛, քամիին, ձիւնին, ցուրտին ու ճամբուն:

— Սաղօ՛, «Սուրբ Ախպէրիկ»-ի մօտը գիւղ կա՞յ:

— Բա՛, չորի մէջ կը կարծէիր սուրբը, վերջը գայլերը կ'ուտեն, անանկ չէ՞:

— Հաց կրնա՞նք ճարել:

— Հա՞ց . . . Ի՞նչ հաց, գառով փիղալ՝, դաթայ . . .

Ան դարձեալ կը հեգնէր. լռեցինք:

Մեր ճանապարհին վրայ շատ գիւղեր տեսանք, որոնց մէջ ցերեկին՝ շարժում և գիշերը՝ ճրագ չկար: Եւ ամէն տեղ սով կը տիրէր, համաստարած՝ աշխարհաւեր սովը, որ հէքեաթունակ հրէշի մը պէս թուխսի նստած էր կեանքերու վրայ, կը քամէր ու կը զալարէր աղիքները: Հազար-հազար աչքերէ կսկիծ կը քամուէր. սարէն քարէն արցունք կու գար:

Պղտիկ բան է սովը . . .

Դանի՛-քանի դուռ դարկինք, և ամէն տեղ սովը, հոգիներու վարհուրելի աւերը կը ցցուէր մեր առջին: Մենք որ մեր դժոխաս յին ճամբուն ընթացքին վարժուած էինք հեգնելու թէ՛ մահը, թէ՛ դադանները, թէ՛ մորիկը, թէ՛ ցուրտը, նողկանքով խոյս կու տայինք հոգիներու աւերակէն ու սովէն, և կ'երթայինք դէպ ի լեռները՝ դադաններու հետ այրերը կիսելու և ժայռերու ձիւնապատ կուրծքը ճանկաւելու մեր անովերջ վերելքներուն համար: Կտրուկ ճամբան՝ լեռներու մէջէն կ'երկարէր: Մենք լսենք ճամբորդներ էինք:

Լոյսը ծաթած էր. քամին ու ձիւնը դադրած էին. մեր առջին, ձորին մէջ, սեւ կէտեր կ'երեւային:

— Ա՛յ, «Սուրբ Ախպէրիկ»ը, անոր կողքին ալ գիւղը, ըսաւ Սաղօ կանգ առնելով և մատովը ցոյց տալով:

Վաղորդեան կիսախաւարին և մառախուղին պատճառաւ որոշ կերպով չէինք տեսներ գիւղը. բայց կասկած չկար որ տուներ կային մեր առջեւ: Մենք ա՛լ չէինք քալեր, այլ կը գլորուէինք լեռն ի վար: Ի՞նչ կը սպասէր մեզի այնտեղ: Կրկին չը՞ պիտի ստիպուէինք լեռներուն մէջ կորսուելու . . . այս մտածումն իսկ վախ կու տար մեզի: Երկու օր կար որ գրեթէ բան մը չէինք կերած. յետոյ՝ ցրտէն կապտացած, ընդարմացած էինք. ոտուքներնիս անդադայացած էին, և ցուրտը տարած էր մեր մատները:

Կը յառաջանայինք առանց աչքերնիս գիւղէն հեռացնելու. կարծես կը վախնայինք թէ ան յանկարծ մեր աչքէն կը ծածկուի,

կը հեռանայ, եթէ վայրկեան մը մեր նայուածքը ուրիշ կողմ դարձնենք: Գիւղին մէջ սակայն՝ չարժուժ չկար. վաղորդեան կեանքը կարծես խեղդուած էր գիշերային խաւարին ծանրութեան տակ: Խրճիթները չէին ծխար, փողոցներուն մէջ կենդանի չունչ չկար: Գիւղը դեռ քունի մէջ էր արդեօք: Բայց ո՛չ. ահա երկու հոգի յայտնուեցան որոնք ուղիղ մեր կողմը կու գային: Այդ լաւ նշան էր: Ահա անոնք հասան մեզի և կանգ առին: Անոնք երկար դաւաղանի մը երկու ծայրերէն բռնած էին. կոյրեր էին: Աչուրներնուն սեւ խոռոչները դէպի երկինք ուղղած՝ ու բերանաբաց, անոնք ականջ կու տային մեր ոտնաձայնին և զարմացած ըլլալ կը թուէին:

— Եթէ Աստուծոյ մարդ էք, ձայն տուէք, սո՛վ էք, և ո՛ւր կ'երթաք, ըսաւ ծերունի կոյրը:

— Ծամբորդներ ենք, կոյրեր չենք, պատասխանեց Սաղօ, հանգստանալ կ'ուզենք:

— Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ գացէք, երբ կոյրերը կը փախչին, տեսողները տեղ չեն գտներ. նայեցէ՛ք այս խրճիթներուն տակ ամէնքն ալ կու լան քաղցէն ու յուրտէն:

— Խաչ որ տաճար է, բերան չէ, մրմուռաց Սաղօ, պապանծի՛ս, մա՛րդ. . . մտիկ ըրէ՛, դարձաւ դէպի կոյր ծերունին, խէրով մարդ կ'երեւաս, առտու կանուխ առջեւնիս ելար, հարկաւ գործերնիս յաջող կ'երթայ. ըսէ՛, երէկ հաց կերա՞ր. . .

— Գարբի հաց մը:

— Ուրկէ՞ գտար:

— Գիւղէն:

— Երբ կոյրը դարեհաց մը կը ճարէ, օչքանին երկու հատ կը գտնէ:

— Աստուած տայ:

— Ո՞ւր կ'երթաք այսպէս երկու կոյրեր:

— Այն կողմը:

Ծերունին ձեռքը մեկնեց դէպի առաջ:

— Գայլերը ձեզ կ'ուտեն:

— Գայլերը վաղուց կերած են մեզ. այս գիւղին մէջ չկայ տուն մը ուր գայլ մտած չըլլայ. սո՛վ է, սո՛վ. . .

Կոյրերը խրար քաշքշելով դիւղէն դուրս եկան. կ'երեւայ թէ ուրիշ գիւղ մը կ'երթային գլուխ դնելիք տեղ մը գտնելու. իսկ մենք՝ հետևեցանք Սաղօի: Ան շուտով կանգ առաւ. դրան մը առջեւ, որուն սեմին երկայնքը տարեց ու բրդաթող չուն մը պառկած էր:

— Ծամբա՛յ տուր, անտէ՛ր, պոռաց Սաղօ՝ ոտքովը կենդանին հրելով ։

Շունը ոտքի ելաւ, իր վիրաւոր՝ սակրուտ մարմինը քաշ տալով գլգլուած, դողդոջուն ոտուքներուն վրայ ։ Անյոյս ձանձրոյթով մը դէպի առաջ շարժեցաւ. կարծես տեղ մը կը փնտռէր վաղուց ի վեր անտանելի դարձած կեանքի բեռը վար դնելու համար ։ Մարմինն յետին մասը կախ կը մնար ու կ'երերար՝ իրանէն անկախ. ան չէր կրնար քալել. կանգ առաւ, մազոտ ու ծերացած գունչը բարձրացուց վեր, և իր քով մնացած բոլոր ոյժովը ունաց ողբաձայն, դժոխային ելեւէջներով ։ Սաղօ՝ կանգ առած կը նայէր ։

— Հը՛, սատկիս հա՛, մրմուռաց ակունքներուն մէջէն. պէխէր տէրդ մեռնի, կաղկանձելու ատե՛նը գտար. քէյֆը տեղն է, կ'եւրեւայ կուշտ է, մէյ մը մեր վիճակը չի հարցնէր ։

— Տօ՛, տնաքանդ, շունը թող, գոչեցինք այս ու այն կողմէն. սրախօտութեան ատե՛նն է հիմայ, մեռանք, է՛է՛ ։

Սաղօ լուութեամբ հրեց դուր որ ճանչեց սուր՝ անախորժ ճիւղերով. կարծես վաղուց ի վեր չէր բացուած և դժգոհ էր որ անհանգիստ կ'ընեն զինքը ։ Ներս մտանք ու կանգ առինք ։

— Ծամբորդներ ենք, օրուսն մը համար ապաստան և փոքրիկ հաց մը կը խնդրենք ։

Նրճիթին կեդրոնը, թոնրին եղերքը կծկուած էին ծերունի մը և պառաւ մը, ձագերնին կործնեցած ծեր թուշուններ կարծես՝ որոնք այլ եւս ո'չ աւերակ բոյն նորոգելու քաջութիւն ունին, ո'չ ալ հեռանալու սիրտ ։ Մեր աղմուկին վրայ անոնք գլուխնին մեղի դարձուցին, վայրկեան մը նայեցան այնպէս՝ ինչպէս պիտի նայէին եթէ ներս մտնէր տանը կատուն, յետոյ դարձեալ իրենց տեղերը մնացին, պազած աչքերնին փոխադարձաբար իրարու երեսին յառած ։ Անյոյզ, անվիշտ այդ դէմքերը իրենց քարացած հայեացքով կը յիշեցնէին այն խմբանդրիները որոնք հինաւուրց շիրիմները կը զարդարեն և իրենց քար լուութեամբ անդառնալի մահուան գաղափարը կը կենդանացնեն ։ Այնպէս կը թուէր թէ այդ երկու ծերերը հսկում կը կատարէին, գերադոյն հսկումը այն անցքերուն որոնք իրենց ահաւոր այլանդակութեամբ ոչնչացուցած էին անոնց էութիւնը ։ Անոնցմէ խրաքանչիւրը, կարծես լուութեամբ ի՛ր իսկ դատաւճիւրը կը կարդար զխմացինին պազած բիբերուն վրայ, հնազանդ ականջ կու տար այն անվերջ վախոցին որ աւերակ տուններէն կը լսուէր, և հանդարտ կը սպասէր որ սեւ ու ցածլիկ առաստաղը կամաց կամաց իջնէ իրենց յոգնած գլուխներուն վրայ ։ Սև առաստաղը սակայն չէր իջներ. մենք ալ անոր

տակը կանգնած էինք, ու կը նայէինք այնպէս՝ ինչպէս յուզարկաւորներ կը նային դադաղներու մէջ պառկած մեռելներուն։ Մենք կը սպասէինք թէ ի՞նչ պիտի ըլլար։ Անոնց գերեզմանային լուսթիւնը մեզ կը խեղդէր, և անոնց մէկ խօսքը, մէկ շարժում մը մեզի համար գերազոյն պահանջ դարձած էր։

— Ճամբորդներ ենք, կրկնեց Սաղօ՝ մեղմ, ընկճուած ձայնով, և գլուխը կախեց յանցաւորի պէս։

Այն ատեն, ծերունին կրկին մեզի նայեցաւ, ոտքի ելաւ եւ րերալով, չորցած դողդոջուն ձեռքովը բռնեց երկար սպիտակ մօրուքը, աչուքները պահ մը երկինք բարձրացուց, շրթունքները բան մը մըմնջեցին, մարած աչուքները թրջեցան. յետոյ դարձեալ մեզի նայեցաւ, ձեռուքները տարածեց մերկ, դատարկ խրճիթին մէջ, ու խեղդուած ձայնով կրկնեց.

— Զրմմէն, զրմմէն, զրմմէն . . .

Զարուերի էր այդ «զրմմէն»ը. կարծես ծերունին չէր ըսողը, այլ ուրիշ արարած մը, դուցէ կենդանի թաղուած մարդ մը որ չէրմին տակ կը կրծոտէ իր դադաղին խուփը, կը ճանկռտէ իր կուրծքը և կը հեծեծէ՝ արիւն թքնելով մահուան ճակտին։ Կիսախաւար, կիսաւեր ու ցուրտ խրճիթին մէջ՝ այդ ձայնը տարածուեցաւ ցաւոտ շէշտերով, մտաւ բոլոր անկիւնները, և արձագանգ տուաւ մեր կուրծքերուն տակ, մեր հոգիներուն մէջ։ Սարսուռ անցաւ մեր մարմնէն, մենք իրարու մօտեցանք ակամայ, աւելի կծկուեցանք, աւելի խեղճացանք, աւելի դող դգացինք։ Մենք պատրաստ էինք դուրս փախչելու, բայց նոյն վայրկեանին ոտքի ելաւ պառաւը, առաջացաւ դէպի մեզ։ Զեռքը՝ կաւէ փոքրիկ ամանի մը մէջ՝ բուռ մը եփած դարի կար զոր Սաղօի մատոյց բացադանչելով.

— Քաղցած ենք . . . քաղցած ենք . . . անտէր ենք . . .

Սաղօ ետետ քաշուեցաւ սոսկումով. անոր հետ մենք ալ եւրեանիս դարձուցինք, և դողալով, հեւալով՝ իրար հրեցինք ու դուրս փախանք։ Դուռը կրկին ձոճուաց, և այս անգամ անոր ձայնը հեգնող, դիւային քրքիչ մըն էր, ուրկէ մենք շտապով խոյս կու տայինք, որպէս զի չլսենք։

Լո՛ւռ. կ'անցնէինք խուլ, ամայի փողոցներէն. լուռ էր նաև Սաղօ. ան ա'լ սիրտ չունէր հեգնելու. նոյն իսկ անգամ մը դատաւարովը աչքերը սրբեց, ինչ որ սովորական բան մը չէր իրեն համար։ Կը փալէինք գլխիկոր, կը փախչէինք ո'չ միայն դժբաղդ ծերերէն, այլ եւ գիւղէն, կը փախչէինք առանց ետեւնիս նայելու։ Եւ մեր ետեւէն կը սողար սեսակ մը բան, սարսուռեցուցիչ՝ ցուրտ

բան մը, որ մեղմիւ կը փախար ծերունիին արտաբերած ա՛աւոր ու խորհրդաւոր բառը՝ «զըմմէ՛ն, զըմմէ՛ն . . .» :

Ի՞նչ ըսել կ'ուզէր դժբաղդ ծերը իր այդ մէկ հատիկ բառով, ի՞նչ մտածումներ կը դառնային անոր խեղճուկ գանկին մէջ, ի՞նչ վերջուշումներ կը արորէին անոր ոգորմելի ուղեղը : Ո՞վ կրնար հասկնալ : Մէկ լսան միայն պարզ էր մեղի համար. — այդ ձայնը չէինք ուզեր լսել :

Ծանր ցնցումէն կամադուրկ ու անզօր՝ կը նայէինք Սաղօին . անոր յանձնած էինք մեր բազդը : Սաղօ՝ որ լաւ կը զգար մեր վիճակին բովանդակ ծանրութիւնը, քանի մը դուռ ալ հրեց, ներս նայեցաւ, գլուխը օրօրեց, լսան մը մրմռաց ու դարձեալ առաջ անցաւ :

Գիւղէն դուռն ելանք ու մնացինք շուարած . առաջ երթալ՝ անկարելի էր . ա՛լ ոյժ չկար : Ուրախացանք՝ երբ Սաղօ, փոխաֆնակ ուղիղ ճամբէն երթալու, յանկարծ դէպի աջ դարձաւ և սկստաւ քալել շտապ-շտապ : Մենք հետեւեցանք անոր . մեր առջեւ փոքրիկ խրճիթ մը կար որուն կտուրին վրայ բարակ ծուխ մը կը ոլուտօքէր : Այդ ծո՛ւխը . . . թափանցիկ ժապաւէնի պէս մեղմիկ կը գալարուէր քամիին առջեւ և կը դրաւէր զմեզ . ան մեր յոյսն էր, մեր ազօտ խեղճուկ յոյսը, ուրկէ կախուած էինք, և որուն կը դիմէինք մեր յետին ոյժերը հաւաքելով :

Գիշ վերջը, մենք մենաւոր խրճիթին դռան առջեւն էինք : Սաղօ դուռը բացաւ և մենք ներս թափուեցանք : Թոնիրը իրօք կը վառէր, և անոր շուրջը կուտակուած էին երեք հոգի՝ միջին տարիքով կին մը իր երկու աղջիկներուն հետ, որոնցմէ մէկը հաւղիւ թէ վեց տարեկան կ'երեւար, իսկ միւսը՝ երկու :

— Ճամբորդներ ենք, քուրի՛կ, սկսաւ Սաղօ, ճամբորդին բաժինը երկինք սահմանած է, ո՛չ որդը կը կրծէ դայն, ո՛չ թռչունը կը տանի, ո՛չ կարկուտը, ո՛չ ցաւն ու չուր . պատառ մը հաց կ'ուզենք, քիչ մը հանդիստ :

Կինը մեղի նայեցաւ ուշադրութեամբ :

— Դարի՛պ էք, հարցուց :

— Դարիպ ենք, քուրի՛կ, ձիւն ու ձմրան ինկանք, սեւ օրի տէր ենք, հեռու պիտի երթանք, բուք-բորանը խեղդեց մեզ . սուրբ Ախպէրիկի յոյսով եկանք, սուրբն ալ չօգնեց, գործերնիս գէշցաւ :

— Մեռնիմ իր զօրութեան, նստէ՛ք, տաքցէ՛ք, Աստուած ուղորմած է :

Եւ շարուեցանք թոնրին շուրջը . կը տաքնայինք ու մեր թաց հագուստները կը չորցնէինք : Խրճիթը փոքր էր ու գետնափոր .

սե առաստաղը կ'իջնէր ցածիկ պատերուն վրայ, հազիւ ոտքի կանգնելու տեղ թողլով: Տան միակ մուռածքը մէկ հատիկ հնամաշ փսիաթ մըն էր որուն վրայ երեխաները նստած էին, եւ նոյնքան մաշած փալատ մը որ կ'երեւայ թէ իբր գիշերային ծածկոյթ կը ծառայէր, եւ ատոր համար խնամով ծալլուած ու անկիւնը դրուած էր: Պատի մը տակ, ջուրի սափորին կողքին, հանդարտ պառկած էր փոքրիկ հորթ մը որ յիմար աչքերով մեղի կը նայէր, եւ կամ խեղճ խեղճ կ'որոծար:

— Իմ հորթս է, ըսաւ մեծ աղջիկը՝ ձեռքը երկարելով դէպ ի կենդանին:

Յետոյ ոտքի ելաւ, եւ դնաց անոր գլուխը շոյելու: Քնքշուած թեամբ ծռեցաւ կենդանիին վրայ, եւ իր սեւ երկար մազերով ի սպառ ծածկեց անոր գունչը: Միայն անոր մեղմ համբոյրներուն ձայնը եւ անուշ մրմունջները կը լսուէին:

Փոքրիկ աղջիկը անչարժ էր. հիւանդոտ երեխայ մըն էր, ուսած փորով, գունատ, տենդոտ ու նիհար դէմքով որուն մասնաւոր արտայայտութիւն մը կու տային արտասովոր, խոշոր աչքերը: Այդ աչքերը . . . մտած ատեննէս ի վեր մեր վրայ յառած էին տեսակ մը յամառութեամբ որ մեզ կը ճնշէր: Ան կարծես դժգոհ էր մեղմէ, վիշտ կը զգար մեր ներկայութենէն եւ անհանգիստ էր: Մեծ աղջիկը վերադարձաւ, նստեցաւ փոքրիկին քովը, վերցուց անոր վախձեռքը որ մեղրամոմի գոյն ունէր, եւ սկսաւ անոր հետ խաղալ, անմիտնելի բան մը մրմնալով: Փոքրիկը դարձեալ լուռ էր. անոր աչքերուն խոհուն լրջութիւնը չփոխուեցաւ, եւ ճնշող նայուածքը մեղմէ չհեռացաւ:

Լուռ էինք նաեւ մենք. լուռ էր եւ տանտիկինը, որ ըստ երեւոյթին խոր մտածումներու մէջ բնկղմած էր: Կր լսուէր միայն թոնրին ձայնը որ մեղմ ճարճատիւնով կը վառէր եւ կը գալարէր իր կարմրաւուն բոցերը. ու կրկին գանգրահեր սեւաչեայ աղջիկն էր որ մերթ ընդ մերթ զանազան ուրախ բացազանչութիւններ կ'արձակէր: Համատարած խեղճութեան, այս սովին ու ցուրտին մէջ՝ այդ փոքրիկը երջանիկ էր, ու կը ճռուողէր թռչունի պէս: Անոր ուրախութեան աղբիւրը իր հորթին էր, իր սիրելի հորթը:

— Կը մեծնայ, շատ կը մեծնայ, կ'ով կը դառնայ, կաթ ու սեր կ'ու տայ, կ'ըսէր մեղի՝ փոքրիկ քրոջը ձեռքերը խաղցնելով:

Ինչ կը մտածէր տանտիկինը. այդ մենք չէինք գիտէր. ծունկերը գրկած՝ մտախոհ, նայուածքը չէր հեռացներ բոցերէն: Մէկ երկու անգամ մեղի նայեցաւ կարեկցարար, եւ աչուրները թրջեցան՝ կարծես վերյուշումի մը հետեւանքով: Մեղմէ ո'չ մէկը չէր համարձակիր խօսք բանալ մեզ տանջող անօթութեան մասին. բայ-

րեսիրտ կնոջ լուսթիւնը կաշկանդած էր ամէնքս ալ: Յանկարծ, ան գլուխը օրօրելով սկսաւ խօսիլ, կարծես ինքնիրենը:

— Էրիկս զնայց . . . զնա'ց ու ալ չեկաւ. զարիպութեան տէրը մեռնի . . . Է՜հ մեր օրերը անէրիկ, անգլխաւոր կնիկը ջրատար (Վուրէն տարուած) է. այս կողմերն ալ, կը տեսնէ՞ք, զուլում ելաւ, սո՛վ է: Դուք ալ քաղցած էք, թո՛ղ աչքերս դուրս ելլեն ակաբէրներ, ճամբորդը քաղցած . . . Հմուտանք՝ ա'ս ալ տեսանք. հոգեպահուստ երկու գարեհաց ունիմ, քի՛չ է, զարիպ ակաբէրներ, պէտք է գոհանալ. եթէ ճամբորդը մեր դռներէն քաղցած անցնի՝ «Սուրբ Ակաբէրիկ»ը վկայ՝ այս զուլումը ա'լ բնաւ չանցնիր մեր գլուխներէն:

Ան վերջացուց, նայեցաւ իր շուրջը, նայեցաւ կիսամերկ երեսխաներուն, թորիւն, իր միակ փալատին, և յետոյ հորթին, նայեցաւ շատ երկար: Կարծես ուտելու բան մը կը փնտռէր իր մերկ տան չորս անկիւնը, և երբ ոչինչ չգտաւ, գլուխը յուսահատօրէն խոնարհեցուց կուրծքին վրայ, ու մտախոհ՝ սկսաւ խաղալ փալաթին ծայրէն դուրս ցցուած ճիւղերուն հետ:

Մենք տաքցած էինք. այդ ճնշող պէտքէն ազատած՝ ամէնքս ալ միայն մեր անօթութեան, մեր աղիքները գալարող անօթութեան վրայ կը մտածէինք: Գազան մը արթնցած էր մեղմէ իւրաքանչիւրին ստամոքսին մէջ, կատաղի՝ անողորմ գազան մը որ կը ճանկուտէր, կը կրծոտէր մեր ներսը, և մենք ակուսներնիս իրարու վրայ սեղմած՝ ճիգ կը թափէինք ցաւէն չճշելու համար: Տանտիկինը ռաբի ելաւ, բերաւ երկու գարեհացերը, զորս մենք պատառ պատառ ոչնչացուցինք մէկ վայրկեանի մէջ: Ատով մեր կացութիւնը աւելի ծանր դարձաւ, գրգռուած անորթակնիս զարհուրելի համեմատութիւններ ստացաւ, և ներսէն սկսաւ մեղ լափել հրդեհի պէս: Մենք պատրաստ էինք հողը կրծելու, մեր սեփական միսը բլքտելու՝ եթէ տակաւին այդպէս շարունակուէր: Ոմանք կը չփափայէին իրենց բերանը, ուրիշներ՝ երկու ձեռքով փորերնին սեղմած՝ կը ծամուկէին իրենց դէմքը ու կծիկ կծիկ կը դառնային ցաւէն: Խեղճ լարեսիրտ կինը կը տեսնէր այս ամէնը, կը տառապէր մեզի հետ, կը արորէր ծունկերը, բայց ի՞նչ կրնար ընել:

— Դարիպ էք, ակաբէրներ, օօֆ . . . Թող հողիս դուրս գայ . . . Էրիկս զնայց, զնա'ց, մինակ ենք, ջրատար ենք, ի՞նչ սեւ կապիւմ, Սատոն ճամբորդը սոված մնա՛յ, վէրան աշխարհ, Զանէ՛, Զանէ՛, մայրդ քեզ մատաղ, հորթդ շատ կը սիրես:

Զանէն մեծ աղջիկն էր, հորթին սիրահարը. մայրը թափով դէպի իրեն քաշեց զարմացած աղջիկը, գրկեց և պինդ-պինդ

համբուրեց արտասուալի աչքերով : Աղջիկը գլուխը թաղեց անոր կուրծքին մէջ :

— Հա՛րկաւ կը սիրեմ, մայրի՛կ, չառ սիրուն է հորթիկս, տե՛ս, ինչպէ՛ս կը նայի, կը քնանանք կ'ելլենք, կը քնանանք կ'ելլենք՝ կը մեծնայ, սեր ու մածուն կու տայ, չէ՞ մայրիկ, սեր ու մածուն...

— Հա՛, հա՛, մայրդ քեզ մատաղ, ճագո՛ւկս :

Մենք մնացած էինք զարմացած. չէինք կրնար հասկնալ թէ ի՞նչ են մայրական սիրոյ այդ յանկարծական արտայայտութիւնները, թէ ի՞նչ կապ ունին անոնք մեր անտանելի կացութեան հետ : Մենք նոյն իսկ դժգոհ էինք որ այդ կինը փոխանակ մեր վիճակով զբաղելու, երեխային հետ կը խօսի իրենց հորթին վրայ : Տանտիկնոջ փոյթը չէր սակայն. ան վերստին շարունակեց, առանց աղջիկը գիրկէն հեռացնելու.

— Հայրդ գնաց, ա՛լ ետ չեկաւ, ճագո՛ւկս, ա՛խ, մնացինք ջրատար . . . ճամբորդ էր, Զանէ՛ ջան, սեւ ճամբով գնաց, տե՛ս, ասոնք ալ ճամբորդ են, քաղցած են, եկուր երթանք հաց ճարենք որ Աստուած քու հորթդ չուտ մեծցնէ :

Մայր ու աղջիկ ոտքի ելան. Զանէ վաղեց, կրկին փաթթելահեցաւ իր հորթին, իր խուճուճ (գանդուր) մաղերուն մէջ թաղեց անոր դունչը, յետոյ վաղէվազ հետեւեցաւ մօրը :

Մենք մնացինք միմեկի մեզ հիւժող սոսկալի անօթութեան և այն փոքրիկ աղջկան հետ որ միշտ անշարժ ու յամր նստած կը մնար իր տեղը՝ նայուածքը դարձուցած դէպի դուռը ուրկէ անհետացած էին մայրն ու քոյրը : Դէպի դուռը կը նայէր նաեւ հորթը. ան ա՛լ չէր որոճար : Կարծես խօսք մէկ ըրած՝ ամէնքս միասին հորթին յառեցինք մեր նայուածքը. մեր ամէնուս զբաղման առարկան հիմայ այդ փոքրիկ կենդանին էր որ կամաց-կամաց գլուխը խոնարհեցուց, աչուքները դոցեց ու քնացաւ հանդարտ :

Անասելի քաղցը մեզ կը սպաննէր դանդաղ, տանջանալի մահով. և միայն այդ հորթը կրնար մեզ փրկել : Այս մտածումը վաղուց կը զբաղեցնէր ամէնքս ալ, բայց ոչ ոք սիրտ չէր ընել միւսին յայտնելու. ամէնքս ալ կ'աշխատէինք խեղդել այդ մտածումը որ ոճրին եղբայրն էր : Այս ողորմելի տունը իր դժբաղդ տեսքով, բարեսիրտ ու խորհրդաւոր կինը իր գլգղուած երեխաներուն հետ, Զանէի սէրը դէպի հորթը, այս ամէնը բաւական էին որ զբաղէինք մեր ներսը կրծող հրէշը : Բայց երբ հեռացան մայր ու աղջիկ, երբ միս-միսակ մնացինք այս հորթին հետ, այն ատեն՝ կիսախաւար խրճիթին մէջ՝ ստեղծուեցաւ մէկը այն դժոխային վայրկեաններէն, որոնց միջոցին ոճրին գիւլային հմայքը կը գերէ մար-

դը. սիրա՞ր՝ այդ պահերուն՝ դողի կ'ելլէ յանցանքին մեծութենէն, բայց ձեռքը կրկին կը բարձրանայ, ո՞վ գիտէ ի՞նչ մութ, ի՞նչ անհասկնալի ոյժէ մղուած: Առանց իրարու խօսք մը ըսած ըլլալու, մենք մէկիկ-մէկիկ ոտքի ելանք և իրարու հետեւելով շարուեցանք հորթին շուրջը, որ արթնցաւ, ապուշ-ապուշ մեզի նայեցաւ, ու կրկին սկսաւ որոճալ: Գունատ էինք, շունչերնիս անհանգիստ էր, և մեր շարժումներն ալ տենդոտ էին ու վճռական: Իրարու նայեցանք լուռթեամբ, և համբ համաձայնութիւն գոյացուցինք վայրկեանապէս փողոտելու այդ կենդանին և զայն թոնրին մէջ խորովելու: Մեր յուզմունքը ա՛յնքան մեծցաւ որ մենք պատրաստ էինք ակռաներով պատռտելու այդ դժբաղդ արարածը և հում հում լափելու: Մենք մոռցած էինք ամէն բան. չէինք գիտեր թէ ո՞ւր ենք, ի՞նչ կ'ընենք: Խղձերնիս քար կարած էր, մնացած էր միայն մեր անօթութիւնը և այս պատրաստի կերակուրը, այս հորթը:

Տարերային ոյժ մը արթնցած էր մեր հոգիին խորը, փոթորկի պէս. մենք պատրաստ էինք քանդելու, աւերելու ի՞նչ որ ալ ըլլար, փշրելու ամենագեղեցիկ գոյութիւնները, ամենաամենդ էակները՝ միայն կշտանալու համար:

Մենք կատաղի դազաններ դարձած էինք:

Մէկ վայրկեանի մէջ, քանի մը ձեռքեր միանգամայն երկարեցան դէպի հորթին պարանոցը: Կենդանին ցաւազին բառաչ մը արձակեց, բայց անոր ձայնը՝ սեղմող մատներու տակ դարձաւ անոյս, օրհասական խախուռ, որ իսկոյն լռեց. դանակ մը բարձրացաւ, շեղվի փայլփեցաւ օդին մէջ, բայց նոյն վայրկեանին՝ տան միւս կողմէն՝ ճիշդ հորթին ձայնին պէս ուրիշ բառաչ մը լսուեցաւ:

— Բա՛ս . . .

Նտենիս նայեցանք սարսափած. փոքրիկ աղջիկն էր, որուն գոյութիւնը մենք իսպառ մոռցած էինք, և որ տեսնելով թէ ինչ պէ՛ս անծանօթ ու սարսափելի մարդիկ կը խեղդեն իրենց հորթը, կարծես իրր դերագոյն միջոց բառաչեց՝ զայն փրկելու համար: Մեր ձեռքերը ետ քաշուեցան, դանակը վար ինկաւ. հորթը թուղուցինք, ու կը նայէինք այդ փոքրիկ, հիւսնդ արարածին, կը նայէինք զայրոյթով ու նողկանքով: Անոր դէմքը կարմրած էր բուռն ճիգէն ու յուզմունքէն, խոշոր աչուրները կը փայլատակէին անասնորձ հուրով. այդ փոքրիկը մեզ կ'ատէր իր անմեղ հոգիին բոլոր զօրութեամբ: Չարհուրելի էր այդ երեխան, զարհուրելի էր անոր բոց նայուածքը՝ որուն առջեւ մենք ընկճուեցանք: Մեզի անանկ կը թուէր թէ մայրը հեռանալով՝ ասիկա պահապան թողած էր մեր վրայ, յատկապէս ասիկա՝ որ արդէն վաղուց ի վեր կը կարդար:

մեր հոգիին խորը: Սովը՝ մեզի համար կամաց կամաց մարմնացաւ այդ երեխային մէջ, անոր ուռած փորին, անոր վտիտ դէմքին, մանաւանդ այն սարսափելի թունամէտ աչքերուն մէջ:

Եւ մենք կ'ատէինք զայն, բայց չէինք համարձակեր անոր դէմ դնել. իր փորուն մատնեցով, իր փայլուն աչքերով ան զըսպած էր մեր գազանային տրամադրութիւնը. մենք ընկճուած՝ ոչնչացած էինք: Ան մեր խիղճն էր, մեր կենդանի խիղճը, որմէ մենք կը դողայինք:

Դրան առջեւ ոտնաձայներ լսուեցան. մենք շտապաւ փախանք մեր նախկին տեղերը բռնեցինք թոնրին շուրջը: Դուռը բացուեցաւ և տանտիկինը ներս մտաւ մինակ. անոր ձեռքը դատարկ էր, կ'երեւայ թէ չէր կրցած հաց ճարել: Մենք արդէն կը փափաքէինք անկէ խնդրել որ ինչ գնով ալ ըլլայ՝ մեզի յանձնէ հորթը. այլապէս մենք կը մեռնէինք սովէն. բայց անոր դէմքին արտայայտութիւնը մեզ կաշկանդեց: Ան հանդիսաւոր քալուածքով առաջացաւ, կանգնեցաւ խրճիթին կեդրոնը, և մեզի նայեցաւ անօրինակ հայեացքով: Բուռն յուզմունքէն կուրծքը կ'ելեւէջէր, աչուները լայն բացուած էին, և դէմքը գունատ էր՝ ինչպէս մահապարտի մը դէմքը: Ան՝ ժամանակ մը մեզի նայեցաւ լռութեամբ, չրթունքները գողացին. պարզ էր որ բան մը յայտնել կ'ուզէր, վճռական՝ սարսափելի բան մը որ կոկորդէն դուրս չէր ելլեր: Եւ ընդհանուր լռութեան մէջ լսուեցաւ. անոր ձայնը՝ վիրաւոր ու մղկտացող (կըսկծացող) կուրծքէ մը ծորող հեծեծանքի մը պէս.

— Ախպէրներ, ախպէրներ... դիւղին մէջ հաց չկայ... այդ ես գիտէի... գացի՝ Զանէն դուրս հանելու համար. ելէ՛ք հիմայ, մորթեցէ՛ք այդ հորթը, թող ան մատաղ ըլլայ ձեր եկած ճամբաներուն. մորթեցէ՛ք իմ սեւաւոր էրկանս սիրոյն՝ որ օր մը ձեզի պէս չոկերը ինկաւ, և որ հիմայ ով գիտէ՝ ո՛ւր ինկած է անտապան ու անտէր. մորթեցէ՛ք բոլոր այն դերեզմաններու սիրոյն որոնք անտէր են, որոնք կորած են սարերուն, ձորերուն մէջ. անոնց սիրոյն՝ որոնք բուռ մը հող չեն տեսած, որոնց ոսկորները կը լցեն քամիները, որոնց ոսկորները կը կրծոտեն գազանները: Թո՛ղ հանգիստ առնեն անոնց թափառական, էրէրմանի ստուերները: Օ՛ֆ, Զանէն պիտի լայ, գիտեմ, ատոր համար արդէն զայն տունէն հեռացուցի. թող լա՛յ, լա՛յ, ի՞նչ ընեմ, ո՛վ չի լար վէրան աշխարհին մէջ... Թող գոնէ ճամբորդները սովէն չմեռնին, ապրին, թերևս անոնց ոտքին խէրով Ստոուած օգնէ, այս սովը վերջանայ, աշխարհը խաղաղի...

Ան կը խօսէր պատգամներ արձակող մարդարէուհիի մը պէս. բառերը դուրս կը թափէին հեղեղի նման, իբր թէ տենդոտ դա-

ռանցանքի մը մէջ . իսկ մենք կը լսէինք սասանուած : Պահ մը լռեց . ծանր ու խոր չունչ մը առաւ , դարձաւ դէպի դուռը , և առանց ետին նայելու բացազանչեց կերկերուող ձայնով .

— Մորթեցէ՛ք , մորթեցէ՛ք ի սէր բոլոր զարիւզ ճամբորդներու . . .

Եւ դուրս գնաց . . . : Մենք մնացինք քարայած . և երբ ապշութեան վայրկեանը անցաւ , երբ վերստին մինակ մնացինք մեր ներսը կրծոսող անօթութեան հետ , մեր նայուածքները դարձան դէպի հորթը որ անշարժ մեղի կը նայէր , և կարծես մեր մտածումները կը կարդար : Եւ մեր մտածումները սեւ էին , մենք կը նշովէինք թէ՛ քաղցը , թէ՛ մեր ստամոքսը , թէ՛ զմեզ :

Կը նշովէինք , բայց պէտք էր կշտանալ :

Սուր դանակը վերստին բարձրացաւ , պաղ փայլ արձակեց , հորթը բառաչեց , յետոյ խոխուաց , և իբր տխուր արձագանգ անոր օրհասական ձայնին՝ տան միւս անկիւնէն հորէն հնչեց երեխային ճիչը .

— Բահ , բահ . . .

Երկու ձայներն ալ վայրկենապէս լռեցին . անոնք մեղի համար ա՛լ գոյութիւն չունէին . տանտիկնոջ վերջին խօսքը՝ «մորթեցէ՛ք»՝ դեռ կը հնչէր մեր ականջներուն մէջ . իսկ անհելի քաղցը մղում կու տար մեր ձեռքին . . . Ճենճերահոտը տունը լեցուց . մենք կշտանալու վրայ էինք . . .

Մայր ու աղջիկ շատ ուշ տուն եկան : Զանէ՛ դուռը բանալով՝ ձեռքի մէկ հատիկ գարեհացը մեղի ձգեց , և ինք վաղէվազ դիմեց հորթին տեղը , բայց դատարկ դտնելով՝ կանգ առաւ քարայած , չորս կողմը նայեցաւ , չրճունքները ցցեց ու դարձաւ մօրը .

— Մայրի՛կ , հո՛րթս :

— Հո՛րթդ . . . կուրնամ ես , չկա՞յ . . . միշտ չունի , հող մի՛ ըներ , այս ակապէրները ուրիշ հորթ մը կը բերեն քեզի :

— Հո՛րթս , հո՛րթս , հեծեծեց անմխիթար երեխան , այս ու այն կողմ դառնալով :

Փոքրիկ աղջիկը , որ բոլոր ժամանակ լուռ էր , բարձրացուց իր շիւղի պէս բարակ մատը , և քրոջը ցոյց տուաւ տան մէկ անկիւնը ինկած սեւ բանը :

Հորթին մորթին էր . . . մենք մոռցած էինք պահելու : Զանէ վաղեց ինկաւ անոր վրայ , գրկեց երկու ձեռքով , բարձրացուց արիւնոտ գլուխը , սեղմեց կուրծքին վրայ . և կը համբուրէր ու կուլար , արիւնոտելով իր գէմքն ու մաղերը :

Փոքրիկ աղջիկը՝ թոնրին եղերքէն վերջին անգամ բառաչեց .

— Բա՛ս, բա՛ս... և նոյնպէս սկսաւ հեկեկալ:

Մայրը քարացաւ կեցած տեղը: Չարհուրելի՛ էր...

Մենք՝ սարսափելի յանցադործներու պէս՝ չէինք գիտեր ի՛նչ ընենք: Ոտքի ելանք ու փախանք նաեւ այս տեղէն: Չանէի հեկեկանքները, փոքրիկ աղջկան բառաչը աւելի սոսկալի էին քան ծերունիին «ղըմբէ՛նը»: Եւ էր քաղցէն մեռնիլ քան այդ դնով կշտանալ:

Սարե՛րը, դէսլի սարե՛րը, բուք-բորան են, փոթորկի տակ.
մառախուղը գրկած էր մթնոլորտը:

Ո՛հ այդ ճանապարհը... արխն ու արցունք:

ԱՒԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

LE VASE BRISÉ

Le vase où meurt cette verveine
D'un coup d'éventail fut felé,
Le coup dut l'effleuré à peine,
Aucun bruit ne l'a révélé.

Mais la légère meurtrissure,
Mordant le cristal chaque jour,
D'une marche invisible et sûre
En a fait lentement le tour.

Son eau fraîche a fui goutte à goutte,
Le suc des fleurs est épuisé,
Personne encore ne s'en doute,
N'y touchez pas, il est brisé.

Souvent ainsi, la main qu'on aime
Effleurant le cœur, le meurtrit,
Puis le cœur se fend de lui même,
La fleur de son amour périt.

Toujours intact aux yeux du monde
Il sent croître et pleure tout bas,
Sa blessure fine et profonde,
Il est brisé, n'y touchez pas.

SULLY-PRUDHOMME

* * *

ԱՆՕԹՆ ԲԵԿԵԱԼ

Անօթն յորում այս աղանին մեռանի,
Ի մի հարուած հողմահարի գրծեցաւ.
Հարուածն հազիւ թե առ նովաւ մօտ փերեաց.
Ոչ մի հրնչիւն յայտ արար զայն:

Սակայն քերել վիրաւոնութեանն երաշխեայ,
Չօր ամենայն խածանելով ըզթիւրեղ,
Յաներեւոյթ եւ անվրեպ իմն յընթաց
Յամբ ըզնովաւ հառ շրջան:

Ջուր իւր ցրտին խուսեաց կայրակ առ կայրակ,
Ըսպառեցաւ ծաղկանցըն հիւր զըլխովին.
Ոչ զայնմանե դեռ բնաւ ումեք ե կասկած,
Մի' հուպ շինիք, բեկեալ ե այն:

Յաճախ որ մեզն ե սիրելի ձեռն այսպէս,
Մօտ առ սրտիւ մերով փերեալ, ճըւրիկ զայն.
Յեւոյ ցեղեալ հերձանի սիրտն իւրովի,
Ծաղիկ սիրոյ իւր կորընչի.

Միշտ անվրբար եւ անեղծ յաչս աշխարհի,
Ըզգայ զի վերք իւր նըրբագոյն եւ խորին
Անեղ ամեն եւ արսասունն մեղմաճայն,
Բեկեալ ե այն, մի' հուպ շինիք:

(«Երկրագունե», 1886)

ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱՐԱԳԱՇ

* *

ԽՈՐՏԱԿԱՇ ԱՆՕԹԸ

Անօթն ուր այս ծաղիկ մարի,
Ճեղքեց՝ զարկ մը հողմահարի.
Հարուածն հազիւ շօշափեց զայն,
Չի շտուեցաւ փոքրիկ մեկ ձայն:

Բայց քերել վերքն այդ՝ խածանելով
Բիւրեղին կործք ամեն օր,
Հեւքով մ'անեսեւ եւ ապահով
Յուշիկ դարձաւ շուրջը թողոր:

Իր զով ջուրն ե կար կար հոսած,
Ա՛յ ծաղիկն հիւրը ցամբած ե.

Տակաւին մարդ չունի կասկած,
Մի՛ դպչի՛ք, նա խորսակած է:

Յաճախ այսպէս ձեռք մը սիրեալ
Շոյեղով սիրեն՝ հոն վերք բանայ.
Յեւոյ ինքնին պատռի սիրեն ալ,
Ու իր սիրոյն ծաղիկ չորնայ:

Միշտ աշխարհի առջեւ ժպտուն,
Զգայ իր վերքը յարանուն՝
Նուրբ եւ խորին, ու շայ գաղտնի,
Նա խորսակած է, մի՛ դպչի՛ք:

(«Մասիս», 1892)

Մ Կ Ր Տ Ի Զ Ա Ճ Է Մ Ե Ա Ն

ԿՈՏՐԱԾ ԱՆՕԹԸ

Մահամեծածիկ աղաւնիճին քաղաւն այն
Հովաքարի հարուածով մը ճաքեցաւ.
Հարուածն հագիւ դըպաւ անոր ու անցաւ.
Եւ զայն մասնող չը շեցինք ոչ մէկ ձայն:

Բայց այդ քեքել ճանկընոսիք ամեն օր
Խածասեղով ճերմակ բիւրեղն անխընայ,
Ընթացիւ մը անեսս սակայն աներկբայ
Յուշիկ յուշիկ կը բոլորի շուրջն անոր:

Իր զով ջուրը կաթիլ կաթիլ տուաւ խոյս.
Ըսպանեցաւ ծաղիկներու հիւթն ու հոյզ.
Ու դեռ ոչ ոք զայն վընասուած կը կարծէ:
Այդ անօթին մի՛ դըպչի՛ք դուք. կոտրած է:

Այսպէս ահա մեզմէ սիրուած ձեռք մ'ըսեպ,
Թեքել հըպմամբ կու տայ սրտին երաշխեպ,
Եւ ինքնիրեն կը ճեղհուի սիրեն իսկոյն,
Կը քառամի անուշ ծաղիկն իր սիրոյն:

Ուրիշներուն աչքին յաւեռ անվըբար՝
Կը զգայ անիշն ու ցաւիլը ծածկաբար
Բացուած վերքին, վերքին խորունկ ու նըրբին,
Ո՛հ, կոտրած է, մի՛ մի՛ դըպչի՛ք անօթին:

Ս Ի Պ Ի Լ

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՕՐՈՒԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ ՎՐԱՅ

Բ. (*)

Միակ շարժում մը կայ մեր օրուան մտաւորական կեանքին մէջ, իրական՝ յայտնի, յստակ շարժում մը։ Կրօնական մտքի շարժումն է ան, յարուցուած զլիսաւորարար Դպրեմանքի նախաձեռնութեամբ, ու տարածուած բովանդակ հայ կղերական դասուն մէջ։ Այսօր, ամէն վեղարաւոր, ամէնէն աննշանն իսկ, գիրք մը, գէթ քարոզագիրք մը իր անութիւն տակ հասարակութեան ներկայանալու պատուական խոնարհէն անհանդիսաւ եղած կը դռնէ ինքզինքը։ Ասիկա շատ չէ անշուշտ, բայց տպահովաբար կրնայ շատ ձանձրալի դառնալ։ Վերջացող տարւոյն ընթացքին մէջ հրապարակ նետուած ասոր հասոր գրքերուն (դուրս հանելով հաւաքածոյ մը՝ որ նոր գիրք մը չէ) հինգը կրօնական գրքեր են, այսինքն կէսը ճշդիւ։ Ասիկա շատ ուշագրաւ է ի հատաւորութիւն վերեւ ըսուածին՝ թէ յայտնի կերպով կրօնական մտքի շարժում մը կը վարէ կամ կը փորձէ վարել զմեզ, համակելով ու վարակելով ընթերցող հասարակութեան մեծագոյն մասը։ Աւելի՛ նոր և աւելի՛ հզօր ապացոյց մըն է Լոյս կրօնաթերթին հիմնումը։ Կրօնական մտքով ձեռնարկուած նմանօրինակ պարբերական հրատարակութիւններու մէջ՝ Լոյս լաւագոյն կերպով սկզբնաւորութիւն մը կ'ընէ։ Լաւ ծրագրուած, լաւ կազմակերպուած ու յաջողապէս գործադրութեան դրուած հրատարակութիւն մըն է Լոյս։

Շահեկան չէ՞ ուսումնասիրել մեր մէջ այսօր ծիւ արձակող կրօնական մտքին նկարագիրը կազմող տարրերուն բնութիւնը, կարենալ խորհրդածելու համար հաւանօքէն իր առաջ բերելիք արդիւնքներու մասին։

Ըսի թէ Արմաշէն ծնունդ առաւ այդ շարժումը։ Դուրեան Սրբազան՝ մեծահմուտ բանասէր մը եւ մեծատաղանդ միտախօս բանաստեղծ մըն է։ Աննման կտորներ են իր այն պզտիկ արձակները՝ որոնց մէջ քրիստոնէական միտախօս շունչով ու խորհրդապաշտ ու գիւղ զմայլելիօրէն բանաստեղծած է Յիսուսի կեանքին քանի մը յուզիչ դրուագները, սրբազան ու եկեղեցական պատմութեան քանի մը դէպքերն ու դէմքերը։ Սէնպօլիսի միտք մըն է, որ չի պատճառաւորներ, չի տրամաբաններ իր բանաստեղծութիւնը, այլ յուշիկ կը թելադրէ զայն, արշալուսային անգագոյ մաւախուղի մը փափուկ ու տարտամ սովեղօծումներուն ընդմէջէն մաւախանիլ ընելու։

(*) Տե՛ս «Ծաղիկ», քիւ. 42, էջ 562։

լով լոյսին կուսական հեռուոր ցուրերը: Այդ կատրներուն նման շատ բան չեմ յիշեր կարգացած ըլլալ: Դուրեան Սրբազան սքանչելագէս կը թարգմանէ նաեւ՝ մեր եկեղեցական երգերու գլուխ-գործոցները, Աշխարհ ամենայնը, Առաւօտ շուտոյն, Նորաստեղծեալը, եւն., որոնց մէջ մտածումն ու զգացումը կ'արդիւնան, բացատրութեան ձեւին ոյժով, եւ մարդ կը կարծէ Վեւելէնի «Sagesse»-էն կտոր մը կարգացած ըլլալ: Մեր եկեղեցական մեծ բանաստեղծներուն պաշտամունքը ընդհանրացնելու և գիտակցութեամբ զօրացնելու աւելի լաւ միջոց մը չէր կրնար գոյութիւն ունենալ: Դուրեան Սրբազան՝ ազնիւ տեսակէն ժողովրդականացընող մըն է:

Կա'ւ ուրեմն, այս վարդապետը Պետրոս Դուրեանին կրտսեր եղբայրն է: Իր ուսուցումէն ընծայացաւ եւած (initié) աշակերտները որ կը կազմեն Արմաշեան Խումբը, ըստ ամենայնի ցոյց չեն տար միեւնոյն մտքով, միեւնոյն ձգտումով, միեւնոյն ոգիով կրօնական գրականութեան մը ընդունակութիւնները: Պէտք է հաստատել միայն, ո՛չ թէ խմբակ կամ պարսաւել: Այդ խումբէն՝ առ այժմ Մուշեղ վարդապետը կայ, որ արտեստագէտ զգացողութեան մը թրիւտումները կը բերէ իր ըրած գրականութեան մէջ:

Ըստ իս, կրօնական գրականութեան մը մեծագոյն ու լաւագոյն արդարացումը իր բանաստեղծականութիւնն է: Ի հարկէ կայ նաեւ կրօնական մատենագրութեան բանասիրական ճիւղը, որուն վրայ կը ծաղկին բազմաթիւ ուշադրաւ ոտներ, իրենց կարեւորութեամբը անկախօրէն զուգահեռական բանաստեղծականին: Հոգալ, սակայն, անհրաժեշտ կը թուի որ, յաղթական դուրս գալու հաճար վարկածներու և կասկածներու անսպասէն, մարդ բան մը ունենայ արուեստագէտ խառնուածքի մը, ինքնատիպ իմացականութեան մը մոզութիւնէն: Վարկածները, ենթադրութիւնները, ճշմարտութիւնները՝ կը մաշին, օր մը կրնան կործանել իրենց անուանական արժէքը, չըջարեութեան մէջ սրբուած գրամի մը նման: Գիտական արժէքի տեսակէտէն, մէկ օրէն միւսը կրնան անդամանելի փոփոխումի մը մէջ փճանալ տարիներու արդիւնք խղճամիտ յոգնութիւններու կառուցումները: Ոճը միայն անմահ է: Ռեանան և ինչէ բանաստեղծներ չէին միթէ, իրենց իմաստասէրի, բանասէրի և պատմաբանի խոփուադէժ շուրջաւրին ներքեւ: Արդի բանասիրութիւնը և պատմագիտութիւնը կ'ուզեն խզել համերաշխութեան վերջին կապերը՝ գերման-բողոքական մտկայաբանութեան բանասիրական հայեացքներուն հետ, հայեացքներ՝ որոնց համեմատ կազմած է Ռեանան իր պատմական-բանասիրական հակայ գործը (*):

(*) «La Revue des Idées» (15 Janvier 1904) La valeur scientifique de l'œuvre de Renan, — par Maurice Verne.

Բայց եթէ *Histoire du peuple d'Israël* հեղինակը պիտի կրնայ որ մը դուրս մնալ դիտական արժէքի խստապահանջ ու փոփոխամիտ շրջանակէն, ապահովապէս ժողովուրդներու գրականութեանց էջերը պիտի փառաւորուն մինչեւ վերջը՝ *La Vie de Jésus* և *Dialogues philosophiques* բանաստեղծին ու նորագոյնին սկեպտիկին աւանդութիւնը:

Եթէ Արմաշեան միտքը ըստ ամենայնի արամադիր և ընդունակ չի ցուցներ ինքզինքը նախնեաց գրական տաճարութիւններուն և Դուրեան Սրբազանի անձնական օրինակին թելադրումներուն, յայտնի ազդեցութիւն մը կրած ըլլալ կը թուի աստուածաբանական հովերէ:

Աստուածաշնչական ուսում մը՝ կայ: Բոլոր ուսումներուն նըման, անիկա անկախ է էապէս որ և է օգտաւաշտ ու բարոյացուցիչ նպատակէ: Մարդ՝ պատմական ճշմարտութիւնը գտնելու գերագոյն հանդիման դո՛ւստոյ մտալ կը փնտռէ, ու ատրկա տալն ինչ է: Այդ է պատճառը որ կրօնական զգացումէ զուրկ դիտուններ իսկ, կ'ուսումնասիրեն Աստուածաշունչը, կ'ուսումնասիրեն բոլոր կրօնները, իրենց ծագումներուն և բնաշրջումներուն շահեկան երեւոյթներուն ներքեւ: Որնոսն հաւատացեալ մը չէր, կրօնական մեծ պատմագիր մը և բանասէր մը հանդիսացաւ սակայն: Աստուածաշնչական ուսում մը՝ կայ: Մաքի կանխորոշամէտ (*à prioristique*) արամադրութիւններով, աստուածաշնչական ուսումը կը դառնայ աստուածաբանական: Աստուածաշունչի դիտական ուսում մը՝ կարելի է. բայց դիտական աստուածաբանութիւն մը՝ անկարելի: Տօքթ. Թոփճեան՝ արդի աստուածաբանութեան նուիրուած շահեկան ուսումնասիրութեան մը մէջ, զոր պարբերաբար կը հրատարակէ Լոյս, յայտնի կերպով կը բացատրէ թէ ի՞նչպէս հարկ է ըմբռնել աստուածաշնչական ուսում մը՝ աստուածաբանութեան տեսակէտէն: Մուշեղ վարդապետ լաւ կը բացատրէ (*) անկախ բանասէրին ու պատմաբանին դերը՝ կրօններու ուսումնասիրութեան մէջ: Մուշեղ վարդապետ չի կրնար կանգ առնել այդ չէզոք հայեցակէտին վրայ, ու կ'աւելցնէ. «Կ'ընդունինք թէ հաւատքը միտքէն աւելի սրտի բանաստեղծական, երաշուն թախններուն պէտք ունի. բայց երբ միտքը առանց սրտի այս թախնները միլատելու իր փրկարար օժանդակութիւնը կը բերէ հաւատքի զգացումին, այն ատեն ապահովաբար հաւատքը հիմնաւորուած բանաւոր ոյժ մը կը դառնայ մեր ամբողջ կեանքին մէջ»: Հոգեբանութեան մէջ բանաւորութիւն, դիտակցութիւն և հաւատք՝ անջատ կացութիւններ կամ վիճակներ են: Գեղեցիկ կերպով ու գրագիտօրէն կերտուած

(*) «Ծաղիկ» թիւ 10, Կոնսն ու Եկեղեցի, էջ 465:

պարբերութեան մը մէջ, ի հարկէ զիւրին է զանոնք իրարու հետ խառնել, հաշտեցնել: Հոգեբանութեան մէջ հաւատքը կը բացատրուի մտքի անգիտակից ու անհակաշիւ կրօնորականութեամբ: Rationaliste հաւատք մը՝ իրապէս չի կրնար գոյութիւն ունենալ: Բայց եթէ այդպիսի բանութիւն մը անպատճառ կ'ուզուի ի դործ դնել, ծնունդ կը տրուի աստուածաբանութեան և իր բազմակնճիւ տատակներուն: Այն աստիճան է որ կը բուռնին կրօնական վիճաբանութիւնը (controverse) և ջատագովական (apologitique) միտքը, իրենց հոգեբով ու հնչողքներով: Գիտական բանասիրութիւնը կը մերժէ որ և է ջատագովական առաջադրութիւն, որ կը վերաբերի աստուածաբանութեան կաշուածին: Ռոման կ'ըսէ. «Հասկնալի է թէ ի՞նչ հեռաւորութիւն կը բաժնէ պայքարախօսը (controversiste) որ կը բաղձայ գոյութիւն ունեցող կրօնական ձեւեր փոխելու, զիտունէն՝ որ մտաշնորհական (spéculatif) նպատակ մը միայն կ'առաջադրէ, առանց որ եւ է ուղղակի կիրարկութեան՝ ժամանակակից իրողութիւններու կարգին մէջ:»

Ճշդիւ աստուածաբանական հնչողքն է որ, կրօնական հիմնարկութիւն մը անհանգիստ կ'ընէ իր աւանդութեանց հիմնրուն մէջ: Աստուածաբանութիւնն էր որ ծնունդ տուաւ բողոքականութեան. ա'ն է որ կը բուժանէ հաւատական ըմբռնումներուն մէջ՝ նոր ի նորոյ ծագում առնող աղանդներուն սերմերը: Ի՞նչ շահեցաւ ու ի՞նչ կը շահի մարդկային ընկերութիւնը, ճշմարտութեան կաշուածին մէջ, ապագայ կեանքի սահմաններուն մէջ, իր մտքի եւ հոգիի այս յոգնալատոտակ տատանումներով: Տխուր ու մթին հարցում: Բայց ապահովաբար, արքայութեան ու դժոխքին ճամբաները յաւիտենապէս նոյնը կը մնան, աւանդ:

Մեզի համար յատկապէս նկատելի կէտեր կային այս խնդիրներուն մէջ:

Շատ մը հասարակութիւններու համար կրօնական հաւատալիքներն ու աւանդութիւնները չունին այն նշանակութիւնը՝ զոր ունին մերինները մեզի համար: Անոնց մէջ եկեղեցիին ընկերային ոյժը յաճախ շատ յարաբերական կամ բացարձակապէս երկրորդական է: Կրօնական ըմբռնումներու դանաղանութիւնները հոն շատ չեն փնտրու համայնքին տոհմային անհատականութեան: Մինչդեռ հետմէագուան հայ մը՝ ընդհանրապէս իր մայրենի լեզուն իսկ կ'արհամարհէ: Ահա՛ Ֆրանսա, որ եկեղեցական աշխարհային իշխանութեան լուծը կը թոթուէ, բացորոշապէս հռչակելով թէ ա'լ պէտք չունի անոր: Այդ յայտարարութիւնը և անոր գործադրութիւնը չեն կրնար փնտրել ֆրանսական ազգին ցեղային անհատականութեան: Մենք՝ բացարձակապէս կապուած ենք մեր Ե-

եկեղեցիին : Այդ կապը՝ հողեկան , հողեւոր կապ մը չէ միայն : Առանց այդ եկեղեցիին՝ մեր հասարակութիւնը իր ցեղային ինքնութեան գոյութեան պայմաններէն կարեւորագոյն կամ բացարձակ պայմանը կորուսած կ'ըլլայ : Օսմանեան Կայսրութիւնը արտօնած է զմեզ դարերէ ի վեր՝ այդ եկեղեցիին պահպանման միջոցներուն ազատ գործադրութիւնը :

Ի՞նչ է հիմնական նկարագիրը այդ եկեղեցիին : Ահա՛ նիւթ մը զոր շատ օգտակարապէս պիտի կարենային մշակել հայկական եկեղեցադիտութեամբ զբաղողներ : Լոյս հանդէսը յաջող քայլեր սկսած է առնել այդ ճամբուն մէջ , եւ Մարկոս էֆ . Աղաբէկեան վերջերս Բիզանդիոնի մէջ հրատարակած իր մէկ յօդուածով բաւական գոհացուցիչ բացատրութիւններ տուաւ այդ մասին : Գրիգոր Լուսաւորիչ հիմնած է այդ եկեղեցին , եւ անիկա՝ իր ամբողջութեանը մէջ աչնդէս՝ ինչպէս մեղի աւանդուած է առաջին օրերէն , նուիրական է ու անվերաքննելի : Այն օրն ուր «Լուսաւորչայ Կանթեզ»ը պիտի մարի , այն օրը խաւարի ու սուգի օրն է մեր եկեղեցիին համար : Այդ նուիրական Կանթեզը պէտք ունի յարատեւ արթուն խնամքի : Անճարակ լուսարարներու ձեռքը՝ կրնար խաւարիլ , կրնար խորտակուիլ , մամուկ բռնել , իր կազդուրիչ ու փրկարար ճառագայթումներուն յստակութեանը մէջ :

Եկեղեցիները իրենց աւանդական հիմերուն համեմատ իրարմէ կը տարորոշուին : Այդ հիմերը կը կազմեն՝ մէկ կողմէն դաւանաբանական բնութեան , ծէսեր , եւ միւս կողմէն՝ զուտ առնմային սովորութիւններ , որոնք վերջամտացութիւններ են ցեղային աւանդութեան , հեթանոսական անցեալին : Այդ տարորոշումները կը կազմեն ու կը կացուցանեն իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ անհատական նշկարագիրը : Որ եւ է եկեղեցի , իր վերջնական կազմակերպութեան մէջ , այսպէս ինքնութոյն , ինքնագլուխ անհատականութիւն մըն է , ունենալով իր յատկանշական գիծերը , որոնցմով բացորոշապէս կը տարբերի իր նմաններէն : Աւետարանը , յիսուսաւանդ խօսքը , բնաւ գործ չունի այս զարմանալիօրէն մարդկային խնդիրներուն հետ : Բայց ա՛յլ է Աւետարանը , այլ է եկեղեցին : Ի՞նչ հարկ , տեսակ մը պատուական պարզամտութեամբ կամ մոլեռանդ խորագիտութեամբ , ինդիր յարուցանել հոս այս փափուկ կէտերուն մասին : Խոհեմութիւն չէ Եկեղեցիի մը սրտին մէջ տարակոյսի ուտիճներ անուցանել : Անհունապէս փաստկար , անհունապէս վտանգաւոր են այդպիսի անխելքութիւններ : Ատոնք՝ այդ աւանդական հիմնարկութիւններուն անհատական ինքնութոյնութեան կը սպառնան ամենէն առաջ : Եկեղեցիները կը չըջափոխուին , փոփոխութիւններու կ'ենթարկուին , անտարակոյս , բայց ասիկա

պէտք է ըլլայ իրենք իրենց մէջ միայն, և ոչ թէ քոյր եկեղեցիի մը նկատողութիւններուն կամ տեսակէսներուն համեմատ: Առաջին պարագային, անոնք կը շարունակեն զարգանալ իրենց սեփական անհատականութեան մէջ, ժամանակին ու պարագաներուն պահանջներուն համեմատ: Երկրորդ պարագային՝ վտանգուած կ'ըլլան իրենց ուրոյն ինքնութեան ու եկեղեցական անկախութեան մէջ:

Իրենց յատկութիւններովն ու իրենց թիրուծիւններովը, զիրենք բնորոշող տարրերու ամբողջութեան մէջ, Եկեղեցիները անձեռնմխելի են ուրեմն: Իրենց առաքելական կամ ուղղափառական յաւակնութիւնները՝ նոյն են, համարժէք են չէզոք մօքի մը համար: Բոլոր եկեղեցիները սուրբ են, իւրաքանչիւրին՝ համար՝ իր աւանդութիւնները նուիրական են ու պաշտելի: Եկեղեցիները իրարու հանդէպ միայն կը դառնան հերձուածող կամ ոչ-առաքելական: Ասիկա՝ կրօնական հետեւաջանութեան (prosélytique) արգիւնքն է:

Հայ եկեղեցին, որ իր էապէս ընկերային հանգամանքով շատ աւելի պէտք ունի իր անհատականութեան պահպանման, չի կրնար իր գրկին մէջ արուեստարանական ու դաւանաբանական խնդիրներու ծագում տունելը տեսնել՝ առանց վտանգուած զգալունքովն: Ինքզինքը՝ իր դոյութեան հիմունքներուն մէջ իսկ՝ Վասն զի որ եւ է ինդրական կէտ, որեւէ երկրայութեան պարագայ, բողոքականութիւնը, հսովմէադաւանութիւնը կամ ուրիշ որ եւ է օտար դաւանանք ցուցանիլ կ'ընէ: Մեր հասարակութիւնը, որ պէտք ունի հաւատքի մը, ունի դայն արդէն, իր Եկեղեցիին սուրբ աւանդութիւններուն հետ կապուած ձեւի մը ներքեւ: Անիկա, այդ դարաւոր Եկեղեցին, բնա՛ւ պէտք չունի ինքզինքը արդարացնելու կամ բացատրելու, դուրսէն եկած աւարկութիւններուն կամ քննադատութիւններուն հանդէպ: Ան՝ ինքիւրեն բաւական է, ինչպէս գիտակից ու զարգացած անհատականութիւն մը, հպարտ իր ինքնութեան և դո՛ւ անոր չեչտ մեկուսացման մէջ: Վասնզի ո՛չ կրօնական հետեւաջանութեան, այսինքն դուրսէն սպասուած մոշորեալ ոչխարներու, ո՛չ ալ կրօնական բրօքականտայի պէտք ունի: Հսովմէականութիւնը կամ բողոքականութիւնը մերթ իր հետը կ'իյնան, դայն անուանելով տգիտօրէն՝ կամ չարամտօրէն եւտիքական, անջատ, հերետիկոսական Եկեղեցի: Ինչ լիոյթ: Պէտք է վերջնականապէս նկատել թէ ինքը լիովին գոհացում կուտայ այսօր ու թերեւս մինչեւ վերջը պիտի կարենայ տալ անոնց՝ որ պէտք ունին հաւատքի մը, իրրեւ սլատրուակ պահպանութեան լուսաւորչական սրբազան անչէջ կանթեղին:

Այսպէս, Եկեղեցին, որ եւ է խիծով ու ընծով պղտորուած քննական նկատողութիւն կը վանէ իր ծոցէն: Հայ Եկեղեցւոյ վարդապետներ կամ Հորոյ՝ կ'ուզեն անպատճառ վիճիլ իրենց դէմը ելլող առաջին պատուելիին հետ, ու յաղթել անոր: Անօգուտ: Կրօնական ըմբռնարարութեան մէջ, ո՛չ յաղթութիւն կայ ոչ պարտութիւն: Վնաս միայն կայ: Ի՞նչ հարկ պատասխանել՝ երբ կարելի է ժպտիլ ու հեղնել: Այսպիսի աղմուկներ որոնք եպիսկոպոսներու, վարդապետներու եւ աշխարհականներու ամբի մը յուզումի կը մատնեն, իրապէս փնտախար են Լուսաւորչայ Եկեղեցիին, ներքին գոյութեան տեսակէտէն: Հասարակ ժողովուրդը չունի ուրիշ պատրուակ եւ շարժառիթ՝ հաստատուն եւ խորունկ ինքնաճանաչումի եւ միտւորիչ ինքնամփոփման: Հարկ է թողուլ զինքը հանդարտ՝ իր հինաւուրց հաւատքին ու իր աւանդութիւններուն հետ: Տղայականօրէն անխոհեմ բան է հակառակ ուղղութեամբ խնդիրներ քրքրել: Միմայն հասուն զարգացման գործ է անկախ ինքնաճանաչութիւն մը գերծ կրօնական կաշկանդումներէ: Այդ է պատճառը որ իրենց ընդունակութեան անպատշաճ հոգի մը մէջ բուսած հոգիներ, իբրեւ տարր եւ իբրեւ ամբողջացուցիչ մաս գոյութեան իրաւունք չունին ընկերային-ցեղային փունջին մէջ: Ժողովուրդի մը ցեղային միութեան պատրուակները պէտք է յարգուին, որքան ալ քննական տեսակէտներէ անհեթեթ թուին անոնք:

Հոս կը վերջանան այս նկատողութիւններն ու խորհրդածութիւնները, որոնք գրական ու մտաւորական կեանքին վրայ:

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ՊԵՊ ՔՆՈՒԹԵՐՆ

Քաղիկն անհուն, խուլ ժրխորէն վիրաւոր
Հոգիս անուրջն ունեցաւ գիրգ հանգիստին.
Ծաղկափրփիք հանգրջան մ'ուր պրշնուին
Բոյր անվիշտ իրերը կոյս եւ աղուոր:

Հոգիս անուրջն ունեցաւ գիրգ հանգիստին՝
Տըւայտանիի ու խոնջեկիի պահէն վերջ.
Ու խոյս տըի քաղիկն դեպ ի խորշն այն պերճ
Ուր վայելի հորիզոններ կը ժրպսին:

Տըւայտանքի ու խոնջեցման պահին վերջ
Օ՛ հեշագիւն անդորրը՝ գիրկը բնութեան.
— Պուրակ, մարմանդ ու ծաղիկներ ջիւնջ, բուրեան,
երանութեան խընկաւաններ երկնապետն:

Օ՛ հեշագիւն անդորրը՝ գիրկը բնութեան,
Դաշարաւե՛ս ծընակներուն առններ.
Շուրջըդ, ամե՛ն սեղ, ծաղիկ բոյր ու եթեր
Եւ անուրջներ որ հոգւոյդ մէջ կը խընդա՛ն,
Դաշարաւե՛ս ծընակներուն առններ՝
Ո՛վ իմ հոգիս մառախլապատ, խորե՛ դուն
Մարմանդներուն սուրբ ցոյցին մէջ, երբ անուն
Պըճնեն երկինքն արշալոյսին վարդ քերթեր:

ՄԻՀՐԱՆ ՌԻՂՈՒՐԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՕՐԷՆՍՏՈՒ ՔԵՐԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆ

Բ. (*)

Կենդանի լեզուի գործնական քերականութիւն մը՝ ասկէ զատ ուրիշ դժուար խնդիր մըն ալ ունի լուծելու, — հաղորդել, ու տա՛լ այն լեզուային կիրառութիւնը, որուն պիտի հետեւի գրողը, ուրեմն որոնել չափատու և տիպար լեզուային կիրառութիւնը և անոնցմով ու անոնց վրայ իր կանոնները սահմանել: Ներկայի՛ զարգացեալ պայմաններուն մէջ ոչ մէկ գրող կրնայ առանց գործնական քերականութեան ըլլալ. և ճիշտ այս պատճառաւ ալ գործնական քերականութիւնը չատ լաւ գիտակից պիտի ըլլայ իր ազդեցութեանն ու կարեւորութեանը և մեծ ինամքով ներկայացնէ այն լեզուային կիրառութիւնը, որ համաձայն է լեզուի զարգացման և անոր ճշմարիտ օրէնքներուն, ինչպէս և լեզուի կեանքին ներկայի հոգեկան պահանջներուն:

Աղետալի մոլորութիւն մըն է ըսել, թէ մինք ոչ մէկ գործնական քերականութիւն կը գործածենք: Այսպէս ըսողները, գոնէ աւելի տրամաբանական ըլլալու համար, պէտք է ըսէին թէ մինք չենք գործածեր ոչ մէկ նոր գործնական քերականութիւն: Որովհետեւ անոնք ամէնքն ալ, առանց բացառութեան, կը գրեն գործնական քերականութեան մը համեմատ, զոր թերեւս բնաւ տեսած

(*) Տե՛ս «Մաղիկ», քիւ 14:

չեն, և զոր սակայն սերունդէ սերունդ մեր լեզուն ժառանգեր է և մեր լեզուն զարգացումը որոշեր է. նոյն խի անոնք, որոնք իրենց լեզուային զգացման կ'ապաւինին, կը գրեն այսօր հին քերականներու աւանդածին համեմատ: Որչափ ալ կարծեն թէ պէտք է քերականութիւն, այսու ամենայնիւ իրապէս ամէն ոք պէտք ունի քերականութեան: Սակայն այս պարագային, անոնք առանց գիտակցութեան կը հետեւին արդէն հինցած քերականութեան մը որուն գոյութիւնը չեն նկատեր, որովհետեւ անոր սկզբունքներովն են կրթուած, այնպէս որ բնական լեզուային զգացում կ'անուանուի այն՝ ինչ որ վարժութեամբ ստացուեր է:

Եթէ մնանք այս հանգրուանին վրայ, այն ժամանակ կ'աղաւաղենք մեր լեզուն հինցած տեսութիւններով, հետեւաբար՝ ամէն անոնք որոնք այս հարցը նկատի կ'առնեն անկողմնակալութեամբ, առանց թող տալու որ իրենց անձնական նախապաշարունակներն ու կրքոտ կողմնակալութիւնը իշխեն իրենց կարծիքին վրայ, պիտի խոստովանին թէ գործնական ֆերականութիւնը պիտի եմքս եմքս գրուի: Ներկայ լեզուի՝ գիտական սկզբունքներուն վրայ հաստատուած նոր քերականութիւն մը՝ ապագայ պատմական հետազոտութիւններու համար ալ մեծ կարեւորութիւն կ'ունենայ, և թերեւս ներկաներու համար ալ. որովհետեւ չառ իրաւացի է նորադոյն պատմական հետազոտութեան այն սկզբունքը՝ թէ իսկապէս լեզուի պատմութեան օրէնքները կենդանի լեզուի վրայ կըրնան ճանչցուիլ:

Ուստի, մեր ժամանակին համար, այսինքն գրականութիւն ունեցող ժամանակամիջոցի մը համար, որ արդէն գործնական քերականութեամբ մը (հինցած եւ ոչ-գիտական) կը վարուի, նոր գործնական քերականութեան մը անհրաժեշտութիւնը անխուսափելի նկատուու ենք: Ասկէ զատ, այս քերականութիւնը վերը յիշուած սկզբունքներուն՝ այն է կենդանի լեզուային կիրառութեան, ինչպէս նաեւ մեր ժամանակի լեզուաբանութեան վրայ պէտք է հաստատուի: Թէպէտ իւրաքանչիւր գործնական քերականութեան համար կենդանի լեզուային կիրառութեան հայեցակէտը պէտք է ստանձն տեղը գրաւէ, բայց եւ այնպէս՝ նախ և առաջ ներկայ լեզուաբանութեան հետ ունեցած աղերսին պէտք է համաձայնինք, որովհետեւ ասոր մէջ վերջապէս միջոց մը ունինք, գիտնօրէն զատելու և որոշելու լեզուային կիրառութիւնը. և յետոյ՝ որովհետեւ լեզուաբանութեան կատարեալ կերպարանափոխութեան հետ կապուած է գործնական քերականութեան համապատասխան կերպարանափոխութեան անպայման հարկաւորութիւնը: Այս անգամ լեզուաբանութեան յարիլը չառ աւելի դժուար է, քան թէ նախկին

գարերու մէջ, որովհետեւ հիմայ միայն առաջին անգամ ըլլալով պատմական հետազոտութեան մէջ գանուեցաւ լեզուի ճշմարիտ գիտական ընթացքի մը ուսումնասիրութիւնը, որովհետեւ հիմայ առաջին անգամ ըլլալով կարելի եղաւ լեզուային երեւոյթներն ու անոնց օրէնքները ճշմարտապէս ճանչնալ և հնագոյն լեզուաբանութեան սկզբունքներէն բոլորովին դատել: Ուստի, գործնական քերականութիւնն ալ պէտք է խզէ այս սկզբունքներու հետ ունեցած կապը և այս փոփոխուած հոգին վրայ նորէն կառուցուի: Եթէ նախապէս գիտութիւնն ու գործնականութիւնը հաւասարապէս ուշադրութեան արժանանային, ինչ որ դժբախտաբար չէ կատարուեր, այն ժամանակ երկուքին միջեւ բացուած վիշը այլեւս գոյութիւն չէր ունենար:

Թերեւս այստեղ աւելի հասկնալի դառնայ, թէ ինչո՞ւ այս յօդուածին սկիզբը գիտութեան ու գործնականութեան վրայ խօսուեցաւ: Գործնական քերականութիւնը մերժուած, արհամարհուած էր գիտութեան կողմէն, որ կը կարծեր թէ ան պիտի կրնայ իր իսկական ճամբան գտնել: Հետեւաբար՝ երկար ժամանակ չսորհեցան թէ առանց պատմական հետազոտութիւններու վրայ հիմնուելու, բոլորովին անհաստատ և անկայուն լեզուայարգարման մը և լեզուային կիրառութեան մը պիտի յանգէր: Այս ճամբան անպտուղ էր, որովհետեւ գիտութենէն բաժնուած էր, տարակոյս չկայ որ անկէ ընթացողները զուր աշխատեցան, ինչպէս փորձը ցուցուց:

Սակայն ընդհանրապէս ըսելով՝ գործնական քերականութիւնը կարելի՞ է կապել պատմական հետազոտութեան: Ով որ այս հարցման ժխտական պատասխան տայ, անպատճառ սխալ ըմբռնում ունի պատմական հետազոտութեան վրայ, կամ, անկատար պատմական հետազոտութեան մը պատկերը կը կրէ իր մտքին մէջ, ինչպէս և իրապէս ալ պատմական հետազոտութիւնը հետզհետէ միայն անկատար վիճակէ մը կատարելագոյն պատմական մեթոտի (եղանակի) վերածուեցաւ: Այս հնագոյն պատմական մեթոտին համաձայն՝ աւելի սիրով դիմեցին հին գերմաներէնի, որուն մէջ, ինչպէս և բարբառներուն մէջ, կը տեսնէին լեզուի ոչ-արուեստակեալ ու առողջ, բնական յօրինուածը, որ նոր բարձր գերմաներէնի ճշգրտ արուեստական ձեւին իրր հակադիր կը ներկայացուէր: Այս ըմբռնումը սակայն հաստատուած ըլլալով անկատար պատմական մեթոտի վրայ, մոլորութիւն մը կը պարունակէ: Եթէ մենք սովորական խօսակցութեան մէջ զրաւոր լեզուն ու խօսակցականը իրարու դէմ յանդիման կը դնենք, գիտնօրէն պարզ բաժանում մը ըրած չենք ըլլար: հետեւաբար, գիտական բաժանման մը համար,

ինչպէս որ հնազոյն պատճախան հետազօտութիւններու մէջ եղած է, պէտք է խուսափինք այդ գրութիւնէն: Եթէ մենք կ'ուզենք այս ըմբռնումին հետ գիտնօրէն վարուիլ, պէտք է աւելի որոշ արտայայտենք, և ոչ թէ երկու, այլ երեք տարբեր լեզուի տեսակներ իրարու առնթեր որոշենք:

Օրինակ՝ գրական լեզուին առնթեր ունինք խօսակցական լեզուի կրկնակ ձեւեր: Խօսակցական լեզուն մէկ բառով անուանենք զրուցուած հաղորդակցութեան լեզու, այն ժամանակ զրուցուածին այս երկու տեսակները կրնանք անուանել ստորին և բարձր զրուցուած: Ստորին զրուցուածն է գաւառաբարբառը, բարձր զրուցուածն ալ կրթուած, ընտիր դասակարգի՝ ընկերութեան մէջ կիրարկուած յարաբերութեան լեզուն է, որ ոչ երբեք բոլորովին նոյն է գրական լեզուի հետ, այլ գաւառաբարբառի և գրական լեզուի միջին անջրպետը կը գրաւէ: Ուստի միեւնոյն նախադասութիւնը կարելի է երեք կերպով արտայայտել. — գաւառաբարբառով, բարձր զրուցուածով և գրական լեզուով:

Արդ՝ բարձր զրուցուածը կը գտնուի գաւառաբարբառին և գրական լեզուին միջեւ. անիկա խառնուրդ մըն է գաւառաբարբառի ու գրական լեզուի, աւելի մօտ է գաւառաբարբառի քան թէ գրական լեզուն, և ընդհակառակը շատ աւելի մօտ է գրական լեզուին քան թէ գաւառաբարբառը: Նոյն իսկ այն տեղերը որոնց մէջ գաւառաբարբառը բացարձակ հաղորդակցութեան լեզուն է բարձր ընկերութեան մէջ ալ, կայ նաեւ այնպիսի բարձր զրուցուած մը, որ կը գործածուի օտարներու հետ խօսուած և հանդիսական բանախօսութիւններու միջոցին, և որ միշտ, աւելի կամ նուազ, կը տարբերի գաւառաբարբառէն: Այս բարձր զրուցուածը նոյնքան լաւ քննարկանք մըն է, որքան գաւառաբարբառը: Լեզուի բնական դարգացումը քերականական և ոճագիտական օրէնքներով կանոնաւորելու փորձերով բնաւ չընդհատուեցաւ և միայն գաւառաբարբառներու մէջ չօտանալով իւրեցաւ, այլ գաւառաբարբառի ու գրական լեզուի միջին անջրպետը գրաւող բարձր զրուցուածին մէջն ալ շարունակ ներգործող է և այսօր դեռ կը գործէ, և նոր քերականական կանոնաւորումներով բնաւ չի կրնար խեղդուիլ:

Գաւառաբարբառները զարգացման հնազոյն աստիճանի մը վրայ միայն կեցած մնացին, որովհետեւ մտաւոր կեանքի շատ չըջաններու համար այլեւս չգործածուեցան: Բայց և այնպէս այս անշարժութիւնն ալ (դադար) կատարեալ չէր, քանի որ բարձր զրուցուածի միջոցով գրական լեզուէն շատ քան մտաւ գաւառաբարբառի մէջ, որով բարբառներու բնածեւը փոփոխութեան ենթարկուեցաւ: Այո՛, մինչեւ իսկ արուեստական ձեռնագութիւն մը

նկատելի է բարբառներու մէջ այնպէս, ինչպէս է գրական լեզուի մէջ: Բաւական է միայն յիշել թէ որքա՛ն օտար բառեր ընդունուած են բարբառներու մէջ և գործածական դարձած: Ուստի բարբառներն ալ մասամբ զիտակցական արուեստով աւելի զարգացեր են, և ինչպէս որ գրական լեզուի մէջ ամէն բան արուեստ է, այլ չատ բան ընութիւն է, այսպէս ալ ընդհակառակը բարբառներու մէջ այսօր այլեւս ամէն բան ընական է, այլ չատ բան արուեստ է:

Եթէ որոշ կերպով դիտենք լեզուի զարգացումը, այն ժամանակ կը տեսնուի, թէ զարգացման բնականութիւնը ոչ երբեք կը դադրի գիտակցական արուեստի ձեւնաձգութեամբ: Օրինակ՝ եթէ ժամանակամիջոցի մը մէջ դիտամք և շատ կամ քիչ յոտակ ճանաչողութեամբ փոփոխութիւններ են կատարուեր լեզուի մէջ, այն ժամանակ՝ սերունդի մը կողմէ միշտ քանի մը կէտերու մէջ միայն փոփոխութեան ենթարկուած այս լեզուն՝ ծնողներու բերնով դաւալներուն կ'աւանդուի իրբեւ բարձր զրուցուած, և մանուկները քաղաքակրթութեամբ փոփոխուած կամ աղնուացած այս լեզուն կ'ընդունին իրենց ծնունդէն սկսած, պարզաբար այն բնական և զանակով՝ ինչպէս նախնադոյն ժամանակի մը մանուկները կ'ընդունէին քաղաքակրթութեամբ չփոփոխուած լեզու մը: Արդեօք նախապէս քանի մը բառեր ու ձեւեր արուեստական կերպով փոփոխուե՞ր են թէ ոչ, այս պարագային բնաւ կարեւորութիւն չունի: Նոր սերունդի մը համար, այս փոփոխուած ձեւերն ու բառերը զորս կերպով մը մօր կաթին հետ կը ծծէ, նոյնքան բնական լեզուաձեւեր են, որքան անոնք, որոնք նախնադոյն ժամանակի մը մէջ արուեստով չեն փոփոխուեր: Ուստի յետագայ սերունդներու միջոցով լեզուի բնական զարգացման գործողութիւնը միշտ նորէն կը վերանորոգուի. ան սնխտիր կ'ընդունի բառերը՝ սուանց հարցնելու թէ արուեստակերպ են թէ ոչ՝ իր կիւարութեան մէջ, և հետզհետէ իր օրէնքներուն համեմատ կը ձեւակերպէ կա՛մ կը մերժէ իր մէջէն կա՛մ կը պահպանէ. ան կը բառնայ հակասութիւնները և այսպէս արուեստն ու ընութիւնը ձուլելով կը ստեղծէ նոր ու աւելի բարձր բնութիւն մը: Եթէ գրական լեզուն միայն թղթի վրայ գոյութիւն ունենար, այն ատեն ի հարկէ այս բանը կարելի չէր, սակայն նոյն այն բարձր զրուցուածին մէջ ուր գրական լեզուն և բարբառը կը խառնուին, գրական լեզուն իրբեւ կենդանի՝ ժողովուրդին մէջ կը մօնէ և լեզուի բնական զարգացման գործողութեան կ'ենթարկուի: Բաւական է միայն մտածել որ շատ ընտանիքներու մէջ բարձր զրուցուածն է միայն (բնականաբար աւելի կամ նուազ չափով բարբառին նմանցուած, և ճիշդ այս է

անոր գրական լեզուէն ունեցած տարբերութիւնը) խօսակցական լեզուն, զոր մանուկները կ'ուանին: Ուստի այս մանուկներուն համար բարձր զրուցուածը կատարելագոյն գաւառաբարբառի տեղը կը գրաւէ և անոնց բնական լեզուն է:

Բնական զարգացման գործողութեան համար մեծ կարեւորութիւն չունի թէ բառի մը ստեղծման միջոցին բնութիւնը սատարած է արուստին, թէ ոչ այդ ստեղծումը կատարուած է միայն արուեստին շնորհիւ. ասիկա շատ պարզ կ'երեւայ gas բառին պատմութենէն: Այս բառը հոլանտացի տարաբան Helmontի (+1744) մտացածին մէկ զիւսն է, զոր ըրած է Պրիստլի մէջ: Արդ, այդ բառը զարծածող մարդոց մէջ կա՞յ մէկը որ խորհի կամ կը զգայ թէ անիկայ լոկ արուստաւորէ՞ր բառ մըն է: Իրողութիւնը սակայն այս է, մինչդեռ հակառակ ընդունումով ընդունուած է լեզուի զարգացման ընթացքին մէջ, բաղմամբիւ ամանցումներ և բարդութիւններ ունեցած է Եւրոպական լեզուներու մէջ, և այսպէս հիւսուած է անոնց լեզուացանցին մէջ: — Բոլորովին նման քնածին բառ մըն է նաեւ արդի հայերէնի սոսրճ բառը. արդէն իսկ ունինք սրճարան, սրճեփ բառերը, ու ոչ ոք կը հարցնէ այս նորաստեղծին ծագումը: Մինչև անգամ ժողովրդին մէջ ալ մտած ու հրնշափութեան (չուրճ—սուրճ) ենթարկուած է:

Արդ, լեզուին բնական զարգացումը պէտք է միայն վնասուենք այն ժամանակին մէջ՝ երբ գեռ եւս ոչ գիր կամ ոչ քերականութիւն ու ոճագիտութեամբ կանոնաւորուած գրական լեզու մը կ'աւ: Բնական զարգացումը այսօր ալ նոյնպէս կը շարունակուի ինչպէս էր հնագոյն ժամանակներու մէջ: Միայն թէ, այն ազդեցութիւնը զոր բնական զարգացման ընթացքը կիրարկեց, այժմ աւելի բաղմատեսակ է ու զօրեղ քան թէ հնագոյն ժամանակները:

Իսկապէս պէտք է երեք չրջան որոշել լեզուին զարգացման առաջինին՝ մէջ բնական զարգացման ընթացքի միջոցին աւանդուած լեզուն միայն զրուցական, զրուցուածով (a) կը ներկայանայ. երկրորդին մէջ՝ զրուցուածով ու գրով (a+b). երրորդին մէջ՝ զրուցուածով, գրով և քերականական ու ոճագիտական կանոնաւորումով (a+b+c): Ասիէ զատ, երրորդ կէտին (c) վերաբերմամբ պէտք է դարձեալ նկատողութեան առնենք թէ արդեօք տրուած քերականական կանոնները քերականներու և ոճագէտներու (գրագէտներու) խմբին տեսութեամբ միայն լեզուին մէջ մուտ գտեր են, թէ ոչ՝ կառավարութեան կարգադրութեամբ վարժարաններու մէջ մտցուեր են: Ինքնին հասկնալի է, թէ վերջին պարագային մէջ բնական զարգացման ազատութիւնը շատ մեծ չափով կ'անձկանայ քան թէ առաջին պարագային մէջ: Պաշտօնական կարգադրու-

թիւնը իսկապէս միակ լոճնաւորական միջոցն է, զոր կարելի է գործ դնել լեզուի դէմ, և անոր միջոցով կասեցնող ձեռնձգութիւն կատարել լեզուին բնական զարգացման դէմ:

Եթէ նորադոյն ժամանակներու մէջ գերման լեզուին դպրոցական ուղղադրութիւնը պաշտօնապէս օրինադրուեցաւ, այս ձեռնձգութիւնը, — որ առնուազն միայն լեզուի հազուադէպ՝ արտաքինին, այսինքն հնչումի նշանակին կը վերաբերի և լեզուին հիմնաւոր պատճառական ծանոթութեան վրայ հիմնուած է, — հազիւ թէ փաստաւոր աղղեցութիւն ունենայ լեզուի բնական զարգացման վրայ: Այս կարգադրութեամբ՝ լեզուին հնչածներն անգամ չ'աղղուիր: Իսկ եթէ դպրոցներու քերականութիւնն ու ոճագիտութիւնն ալ պաշտօնապէս օրինադրուին, այն ժամանակ պէտք է անմիջապէս վճռական կերպով հակառակիլ՝ դէպի լեզուին ներքին կեանքը եղած այս ձեռնձգութեան դէմ: Անպայման ազատութիւն պէտք է տալ լեզուին՝ քերականութեան դրած կանոնները ընդունելու կամ ոչ. բնաւ պէտք չէ բռնադատութիւն մտցնել այդ գործին մէջ: Ուրեմն, լեզուին համար շատ մեծ չարիք մը պիտի ըլլար՝ եթէ այն նոր գործնական քերականութիւնը զոր պէտք է ունենանք, պաշտօնապէս հաստատուած ժողովի մը կամ նոյն իսկ գերման լեզուի կաճառի (Akademie) մը կողմէն պատրաստուէր:

Այստեղ պէտք է նկատի առնել նաև որ գործնական քերականութիւնը պէտք չէ չփոթել դպրոցական (գասադիրք) քերականութեան հետ: Դպրոցական քերականութիւնը միայն ստորատեսակն է գործնական քերականութեան, որմէ անո՛վ աւելի կը զանազանուի, որ դպրոցականին մէջ յեզոքային հրահանգման (schulung) հայեցակէտն է զլիաւոր նշանակութիւն ունեցողը, մինչդեռ գործնական քերականութիւնը բնաւ այս հայեցակէտով չգիտեր լեզուն, այլ պարզաբար կ'որոշէ ներկայի լեզուային կիրառութիւնը գիտական սկզբունքներուն համեմատ, և մընչոյն ժամանակ լեզուին ապագայ զարգացման ու կատարելագործման հայեցակէտը: Երեւակայենք գործնական քերականութիւն մը, որ մեր ցուցուցած եղանակով կազմուեր է. այն ժամանակ լեզուին զարգացման ազատութիւնը բնաւ չի բռնաբարուիր. ընդհակառակը՝ հին քերականական կանոններով ճնշուած բնապատշաճ երեւոյթները մեր քերականութեան ուղիղ գործածութեամբ կ'ազատին ու կը կատարելագործուին, և այսպէս՝ մեր լեզուին բնական ոյժն ու գեղեցկութիւնը կը զօրանայ:

Այստեղ մէջ բերուած փաստերուն հիման վրայ, պէտք է բացարձակապէս հաստատական պատասխան տալ փերը առաջարկուած հարցին, և ըսել որ գործնական քերականութեան կապակցութիւնը

պատմական հետազոտութիւններու հետ, ընդհանրապէս կարելի բան մըն է, որովհետեւ՝ քանի որ լեզուին զարգացման բնական ընթացքը անընդհատօրէն մինչեւ այժմ շարունակուեցաւ և դեռ կը շարունակուի, և քանի որ մեր երեւակայած թերականութեան գործածութեամբ՝ տրուած կանոնները ընդունելու կամ մերժելու ազատութիւնը կատարեւապէս կ'երաշխաւորուի, ուստի այսպիսի գործնական քերականութիւն մը բացարձակապէս կը համաձայնի պատմական հետազոտութեան սկզբունքներուն:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ

ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

(Ք Ր Ո Ն Ի Կ)

«Տօն Քիչօթի երեկաբարձեանքը. — Խճ է Սերվանթեսի գլուխ. գործոցը. — Պ. Էմիլ Մօնթէկիւի մեկնութիւնը. — Շիլլերի մահուան դառադարձը. — Ռ՞վ էր Շիլլեր. — Զուիցերլան և Շիլլերի դառադարձը:

Տօն Քիչօթի երեքհարիւրամեակին հանդէսները կատարուեցան արտասովոր փայլով, ճիշտ այն ծրագրին համաձայն զոր ասկէ առաջ պարզեցինք Ծաղիկի մէջ (թիւ 13, էջ 606): Ո՛չ միայն օտար երկիրներ հաստատուած Սպանիացիները, այլ նաեւ քաղաքակիրթ աշխարհին ոստաններէն մէկ քանին, մասնաւորաբար Բարիդ (*), այդ առթիւ փառաւոր հանդիսութիւններ սարքեցին, համաշխարհային սեփականութիւն նկատելով Սերվանթէսի գլուխ-գործոցը, որուն նիւթը անշուշտ յայտնի է շատերու. — Ասպետական վէպերու ընթերցութէն չլմորած հիւսաշիօ մը (==անկուտի ազնուական՝ ճիշդ Սերվանթէսի պէս), կը փափաքի այդ վէպերու հերոսներուն նմանիլ, ասպետ դառնալ, քաջութեամբ մարտնչիլ մարդկային անիրաւութեանց դէմ, և աշխարհային կարգերը փոխադրել ուղիղ, պատուաւոր ու արդար հիմերու վրայ: Այս յաւակնութիւններով լեցուած՝ կը սկսի պատրաստութիւն տեսնել՝ ձեռնարկելու համար արշաւանքի մը որուն ընթացքին պիտի խորտակէ, պիտի փշրէ՝ ի՞նչ ծուռ կարգ, ի՞նչ անուղիղ կամք որ ելլէ իրեն դէմ:

Եւ ահա՝ երէկուան հիւսաշիօն կը դառնայ ծաղրանկարային ասպետ մը, «հանձարեղ և ազնուական Տօն Քիչօթը», իր մարմինն դիակնային նիհարութիւնը աբիտիւսով ժանգոտած հին զրահներու մէջ, և գլուխը անցուցած սափրիչի ափսէ մը՝ զոր կը շփոթէ սաղաւարտի

(*) Բարիզի մէջ՝ նոյն իսկ մասնախումբ մը կազմուեցաւ. Սերվանթեսի մէկ արձանը կանգնել թալու համար:

մը հետ Գրեթէ ոչինչ կը պակսի իր արտաքին յարաբանքը ամբողջացնելու համար. ունի երիվար մը՝ համբաւաւոր Ռօսինսոնթը՝ նիհար ասնքան որ մղոն մը հեռուէն կարելի կ'ըլլայ համբել իր կողոսկիները, իշու վրայ հեծած զինակիր մը՝ գեղջուկ Սանչօ Բանասան, բոլորովին հակոսնեայ զինքը հրէհնող իտէալին և իր հոգւոյն ըզձանքներուն, սաղաւարտի փետուր մը, սուր մը և նիզակ մը՝ որով պիտի շափրուէին բոլոր անօրէնները, բոլոր անպիտաններն ու ասպետական ոգիէն շեղողները: Բայց այդ ամէնէն աւելի՝ ունի նաեւ իր Տիւլսինէն, գեղջկական անկիւն մը ծնած անտաշ ու անհրապոյր աղջիկ մը՝ զոր ներշնչման և քաջակերութեան աղբւր մը կը նկատէ: Իր քաջազործութեանց վարձատրութիւնը պիտի ըլլայ այդ աղջկիւր որ իր աչքին՝ գեղջուկ մը չէ, այլ ցեղունի յատկութիւններով ու երկնային շնորհներով օժտուած հրեշտակ մը, ազնուական ու մաքրարիւն: Կ'ուզէ ամբողջ աշխարհի ծանօթացնել այդ էակին գերազանցութիւնը, և յաղթական վերադարձէ մը վերջ անոր ստուընդուն աւջեւ գնել իր նիզակին ծայրով կորզած դափնիները, յուսալով որ գոնէ բարեացակամ ժողով մը ճառագայթը պիտի ծաթի անոնց, և անոնցմէ ալ իր խեղճուկ հոգւոյն վրայ: Արշաւանքը կը սկի, ծայր կ'առնեն արկածներ, ծիծաղելի ու զաւեշտական յարձակումներ՝ երբեմն անյիշատակ ցեղանիներու և կամ ա'լ աւելի անյիշատակ հողմաղացներու դէմ (*) սրնք գոթսային հսկաներ կը թուին Տօն Վիշօթի, և այդպէս անվերջ թափառումներու, կռիւներու ընթացքին եթէ դափնեպսակներ չի քաղեր՝ գոնէ իր կռնակը բազմիցս կը կքի գաւաղանի հարուածներու անուշ զոք ու անկարելի ժայփայտման տակ: Վերադարձը նուազ ողբերգական չըլլար՝ քան այդ մեկնումը: Ի զուր Սանչօ Բանաս, — աւելի հոգածու իր մորթին նկատմամբ, — խոհեմութիւն և զգուշաւորութիւն կը քարոզէ: Բաջամարտիկ ասպետը չուղեր լքել իր կոյր ու անհաշիւ խիզախութիւնը, և նոր գոթաղբութիւններ, նոր սոփոյներ ու հալածանքներ կը բարդուին առջիններուն վրայ: Վերջապէս՝ կը յաջողի դառնալ իր ծննդավայրը, ջարդուած ու փրշորուած, հեղնանքի ու ծաղու քրքիչներէ հալածուած: Բարութեան ու ճշմարտութեան սիրոյն կրած այդ տուայտանքին փոխարէն՝ իր Տիւլսինէն միայն կը մնայ իրեն. ան իր ամբողջ մխիթարութիւնն է, գերագոյն վարձատրութիւնը իր ասնքան զոհողութեանց ու տառապանքներուն: Յոյսով զեղուն՝ երջանկութեան հեռանկարով մը գրաւուած կը մտնէ իր ծննդավայրը, ուր սակայն գոթաղբութեանց ամէնէն դառնը, ամէնէն անկրկին կը տպանէ իրեն: — Տիւլ-

(*) Այդ բաջագործութեանց վրայ զաղափար մի տալու համար, քիչ մը անդին քարգմանած ենթ անոնցմէ ամէնէն յաշկանցակամներէն մէկուն պատմութիւնը:

սինէս, որ է իմ Տիւրքինէս, կը հարցնէ անձկութեամբ:— Տիւրքինէս, կը պատասխանեն իրեն, բայց անիկա մեռած է, ա'լ բնաւ չպիտի տեսնես զայն:—

Ի՞նչ է այս գործին ձգտումը, ի՞նչ կը նշանակեն իրարու հակոտնեայ այս երկու հերոսները՝ որոնք զժգաղգութեան ու տանջանքի միեւնոյն բազմատարր տեղատարախին տակ կը հեծեն զաւելտական ու անխմատ արշաւանքի մը ընթացքին, հետապնդելով փառքեր՝ որոնք անօգուտ են և կա՛մ աւելորդ: Այս մասին՝ քնննադատները չեն կրցած համաձայնիլ. Սէրվանթէսի հրաշակերտին ճշմարիտ ձգտումները միշտ բազմաթիւ մեկնութեանց աւարկայ դարձած են, և կարելի չէ եղած կայ առնել անոնցմէ մէկուն կամ միւսին վրայ: Ոմանք՝ պարզապէս սուպետական վէպերու երգիծանքը կը նկատեն զայն, անշուշտ հիմնուելով այն սուր զժգուհութեան վրայ՝ զոր պաշտօնական Սպանիան ցոյց կու տար ասպետական վէպերու գէմ, Սէրվանթէսի ապրած միջոցին: Սպանիական Քորթէզները նոյն խախտող բնույթով են որպէս զի այդ վէպերը ամբողջովին այրելու հրովարտակ մը չնորհէ: Բայց այս կարծիքին յարող քննադատները պզտիկ թիւ մը կը կապեն բազմադասումը ուրիշներու՝ որոնք աւելի մեծ, աւելի սարածուն ու բազմակողմանի խառն մը կը գտնեն Տօն Քիշօթի մէջ: Մենք այս վերջիններէն առաջ կը բերենք այստեղ Ֆրանսացի նշանաւոր քնննադատի մը՝ Պ. Էմիլ Մօնթէկիւի (Շէքսպիրի թարգմանիչը) մեկնութիւնը, որ արդէն ամէնէն խորիմաստը կը նկատուի, և որ ամէնէն յստակ ու յայտնարար լոյսը կը սփռէ Տօն Քիշօթի անձնաւորութիւնն ու արկածները քողարկող խորհուրդներուն վրայ:—

«Որչափ ատեն որ Սպանիա մը գոյութիւն պիտի ունէ՞ր, կ'ըսէ Պ. Մօնթէկիւ, հանճարաստեղծ Հիսպիօն՝ Տօն Քիշօթը՝ պատմական անձնաւորութիւն մը պիտի մնայ ա'յնքան անժխտելի կերպով, որքան որ են Ալպայի դուքսը, Ֆիլիք Բ.ն ու իր ամբողջ արքունիքը (*): Մենք կրնանք ժ.Ձ դարու բոլոր սպանիացի դիւցազներուն մարմնացումը նկատել այդ պատուական ասպետը, որովհետեւ՝ ապշեցուցիչ հաւատարմութեամբ՝ իր վրայ կը խտացնէ անոնց բոլոր յատկութիւնները. միւս կողմէ, անոնցմէ աւելի հետաքրքրութեան արժանի կը դառնայ անո'վ որ անոնց ո'չ անկարելի անգթութիւնը, ոչ ալ անողորմ գոռողութիւնը ունի: Ո'վ է ըսել թէ Տօն Քիշօթ՝ ասպետական վէպին երգիծանքն է. ի՞նչ պատճառ կայ յարելու այն հնարամիտ ու սոփիստական վարկածին՝ որ այս անմահ գիրքը ուրիշ բան չի նկատուի՝ եթէ ոչ պատկերա-

(*) Տօն Քիշօթի ժամանակակիցներ:

ցումը մարդկային հոգւոյն՝ որ ետեւէն կը քաշքշէ իր մարմնային գորգէտակը՝ պարզաբան Սանչոյի կերպարանքին տակ։ Այս դէրքը կրնայ ունենալ այդ բոլոր ձգտումները, և տակաւին ուրիշ շատ ձգտումներ ալ, բայց ասոնց մէջ չէ՝ իր խոր ու ճշմարիտ խմայտը։ Այս արտակարգ ու նշանաւոր անձին կենսազրութեան գլխաւոր արժանիքը սա է որ, նոյն ասին ամէնէն հաւատարիմ և ամէնէն անհերքելի պատճախան վաւերացիրն է ժ.Ջ. դարու մեծ ու դժբաղդ Սպանիոյ մասին։ Եթէ երբեք այդ աղետալի շրջանին դէպքերուն ու պատերազմներուն բոլոր արձանագրութիւններն ալ կորսուին, կրկին գիւրաւ պիտի կրնանք զանոնք ընթանել մի՞ միայն այս գլուխ-գործոցին դիմելով։ Որովհետեւ Սպանիա՝ ալ իր ամեն նասիրելի Տիւլսինէին համար մեռաւ. Սպանիա մեռաւ՝ որովհետեւ Տոն Բիշօթի պէս կ'ուզէր ամբողջ տիեզերքին յայտարարել տալ թէ իր Տիւլսինէն աշխարհի ամենակատարեալ արարածն է. ինք ալ բարի ասպետին պէս անուշուտ փառքեր զբեցաւ, միսթիք վերացումներ ունեցաւ ու կատարելութեան զգեստներ երազեց. ինք ալ Եւրոպայի բոլոր մեծ ճամբաներէն արշաւեց՝ ի խնդիր ուխտաւ դուռտ ասպետներու, և կրկին իր օձախր դարձաւ՝ Տոն Բիշօթի պէս խրխլած՝ հարուածներու սաստկութեան տակ, ծաղրուած ու դանակոծուած՝ ճամբաներուն բոլոր ջորեպաններէն, դուհիկ Հիւկ-նոներէ, ջլղիկ մլաժաններէ և կոշտ ու կոպիտ Անգլիացիներէ։ Այն ասուն՝ երկրին բոլոր քաղքենիները՝ դուհիկ կաշաղակներու պէս՝ իր վերադարձը ողջունեցին այն բաղդագուշակային ազադակով՝ որ դերագոյն հարուածը ստած Մանլայի զիւցաղին՝ Տոն Բիշօթի հոգւոյն. — Տիւլսինէ՞ղ, բայց սնիկա մեռած է, ա՛լ բնաւ չպիտի տեսնես զայն։ — Եւ իրօ՛ք՝ Սպանիա անդամ մըն ալ չտեսաւ զայն։

«Սպանիական հոգւոյն այժմ տալին ու ողբերգական պատմութիւնն է որ կ'ընէ Տոն Բիշօթ՝ այլարանական բայց շատ լուսնաւոր քաղի մը տակ։ Տոն Բիշօթ՝ միանգամայն ամէնէն զբօսցող և ամէնէն տխուր դէրքերէն մէկն է, գործը՝ տխրաբեկ հայրենասէրի մը, որ ինքնին կրնայ կենդանի խորհրդանշանը նշկատուիլ իր ժամանակաւ Սպանիային՝ այնքան հպարտ նոյն խի իր զիւցաղական ցնցոտիներուն մէջ։ Յստակատես աչքով մը երեւան հանած է այդ մեծութեան տակ ծածկուած բովանդակ թըշուառութիւնը, ինչպէս նաեւ ցնորքներու մասին ցոյց տրուած այդ անձնութեան յիմարական հանգամանքը, և չէ համարձակած իր երկիրը դատապարտել։ Թերեւս մտադրած է երգիծանք մը գրել, բայց ոչ մէկ դառն խօսք ելած է գրչէն. ընդհակառակը՝ կարեկիր զփայլման հոսանքներ բղխած են անկէ, և իր գործը ջա-

տագովական մը դարձած է : Սէրվանթէս ուսի ցնցումով մը դի-
տած է այդ ամէնը , խնդացած է լիաշուրթն , և արտովին Սպանիացի
մնացած է : Մենք այդ միեւնոյն վարժունքը կը տեսնենք նաև
Սանչոի քով՝ երբ դքսուհւոյն սրահներուն մէջ Տօն Քիշօթի ար-
կածները կը պատմէ : Անիկա կը խօսի երկար , կը զուարճացնէ իր
ականաւոր հիւրընկալները , բայց չվերջացուցած՝ կը նկարագրէ
նաև այն խոր սէրը զոր կը տածէր իր երբեմնի ախրոջ նկատմամբ :
« Իրաւ է որ խենթ էր , կ'ըսէ , իրաւ է որ ցնորամիտ էր ու անհե-
թեթ , բայց նորէն կը սիրեմ զինքը , և բնաւ ոչնչով պահած իրեն
դէմ՝ բոլոր այն գաւազանի հարուածներուն համար զորս ընդունեցի
իր յիմարութեան պատճառաւ : Այո՛ , իր ծառայութեան մէջ զըտ-
նուած միջոցիս շատ օրեր անօթի մնայի , և սակայն՝ կրկին հաւա-
տար-ութեամբ պիտի հետեւիմ իրեն , մինչև որ միեւնոյն բանն ու
բրիչը միեւնոյն հանգստարանը փոքրն մեր երկուքին համար : »

Մինչդեռ Սպանիա Սէրվանթէսի ի պատիւ հանդիսութիւններ
կը սարքէր , Գերմանիա ալ կը ածնէր իր ամէնէն մեծ բանաստեղծ-
ներէն մէկուն՝ Շիլլէրի մահուան հարիւրամեակը : Շիլլէր՝ Մարպա-
խի մէջ ծնած է 1759ին , և 1805 մայիս 9ին մեռած Վէյմար՝ որ
համաշխարհային հռչակ մը չահած է զինքը հիւրընկալելուն հա-
մար : Ո՛չ միայն բանաստեղծ մը եղած է , այլ նաև խոր մտածող
մը , հզօր տրամերգու մը և պերճախօս պատմաբան մը , և Գերմա-
նիան օժտած է գլուխ-գործոցներու շարքով մը՝ ինչպէս Ժամերը
(բանաստեղծութիւններ) , Պասմութիւն երեսնամեայ պատերազմին ,
Վալդենշթայն , Մառի Սքուարթ , Օրդեանի Կոյսը , Կիյեռմ Թեյ , Էլն ,
Հիւմպոլտ՝ խօսելով իր վրայ՝ կ'ըսէ թէ « իմաստասիրող բանաստեղծ
մը եղաւ , ու նոյն ատեն ալ՝ բանաստեղծող իմաստասէր մը » :
Շիլլէր միայն արտագրելով չէ՛ բաւականացած , այլ նաև մեծ ա-
նուն չահած է իրր քննադատ : Գեղեցիկն գաղափարը մարմնացնող
գործեր գրելէ զատ , պարզած է նաև գեղեցիկն օրէնքները (նա-
մակներ մարդուն գեղագիտական դաստիարակութեան մասին՝ 1795,
Զգայական ու միամիտ քանաստեղծութիւնը՝ 1795, Վաւեր՝ 1796) :
Իր առաջին տառմաները (Աւագակները , Ֆիեպ) տողորուած են ա-
ղասողի գաղափարներով , իբր արձագանգ մը 1793ի գէպքերուն
ու մասնաւորաբար նոյն ատենի Ֆրանսական շփոթութեանց : Ան-
հատական կիրքերը երգելէն վերջ , իր քնարը սկսած է յուզուիլ
չա՛տ աւելի բարձր խոհաներով : Մարդկայնական շունչ մը հրդե-
հած է զայն , և երգած է ընդհանուր ժողովուրդներու սիրոյն . իր
սէրը սահման չէ՛ ունեցած ճիշդ իր գեղագիտական սկզբունքնե-
րուն պէս , « խիղճը միայն եղած է իր մուսան » , ինչպէս գրած է

Տիկին տը Սթաէլ : Շիլլէր՝ շատ սերտ յարաբերութիւններ ունեցած է գերման միւս մեծագոյն բանաստեղծին՝ Կէօթէի հետ : Այդ մտերմութիւնը որուն չարժանիքը եղած է Շիլլէրի բանաստեղծութեանց՝ ժառեռուն հրատարակութիւնը, ո՛չ թէ միայն օգտակար դարձած է այս երկու հանճարային մտքերուն, այլ նաև գերման գպրութեանց : Երկուքն ալ մտաւորական վերկենդանութիւն մը ունեցած են այդ բարեկամութեան արդիւնքով, ու կարծես նոր երիտասարդութեան շրջանի մը մէջ մտած՝ արտադրած են հրաշալի գործեր՝ որոնք այսօր այնքան պատուաբեր գիրք մը կը դրաւեն գերման գպրութեանց մէջ : Նուալ բարեբաղդ քան Կէօթէ՝ Շիլլէր մեռած է երիտասարդ տարիքի մէջ, անանկ ատեն մը ուր իր միտքը գերագոյն զօրութեան հասած ըլլալ կը թուէր (Կիյեռմ թիւ, 1801) :

Շիլլէրի հարիւրամեակի հանդէսներուն մասնակցեցաւ նաև Զուլցերիա, որ երախտապարտ է գերման մեծ բանաստեղծին, իր աղգային հերոսին՝ Կիյեռմ թէլի նուիրած այդ հրաշարուեստ տըռամին համար : Մայիս 9ին, Կիյեռմ թիւն բաղմաթիւ օրինակներ ձրիաբար բաշխուեցան Զուլցերիոյ բոլոր վարժարաններու աշակերտներուն : Ասկէ դատ, Դաշնակցային Խորհուրդին մէկ առաջարկութեան վրայ, Պետական Խորհուրդը որոշեց 50,000 Փրանքի նպաստ մը ընել Զիւրիխի «Շիլլէրեան հաստատութեան», որուն նպատակն է օգնութեան հասնիլ կարօտ գրադէտներու :

Մ Է Ր Ս Է Տ Է Ս

ՏՕՆ ՔԻՇՕԹ ԵՒ ՀՈՎԻԻԸ

... Տօն Քիշօթ տակաւին շատ ճամբայ չէր կտրած, երբ կարծեց լսել ողբագին աղաղակներ՝ որոնք իրեն կը հասնէին իր աջ կողմը գտնուող անտառին թանձրութեան մէջէն, և որոնք մարդկային հեծեծանքներու կը նմանէին :

Այդ վայնասունը լսելուն պէս՝ աղաղակեց .

— Շնորհակալ ըլլալու եմ Աստուծոյ որ իր շնորհներէն չի զրկեր զիս, և այսքան յարմար առիթներ կը տեսլծէ որպէս զի կարենամ կատարել իմ գիրքիս պատշաճ պարտականութիւնները և քաղել իմ բարի խորհուրդներուս պտուղը . այս աղաղակները արծակողը ապահովաբար գեբաղդ մարդ մը կամ կին մըն է, որ իմ օգնութեանս ու պաշտպանութեանս կը կարօտի :

Ասոր վրայ իսկոյն ճամբան փոխեց, և Ռօսինանթր ուղղեց դէպ ի այն կողմը ուրիշ կը կարծէր թէ կը բղխէին այդ աղաղակները: Հաղիւ քսան քայլ տեղ յառաջացաւ անտառին մէջ, և ահա տեսաւ զամբիկ մը որ կաղնիի մը կապուած էր, ինչպէս նաև ուրիշ կաղնիի մը կապուած պատանի մը՝ առ առաւելն տասնընչինգ տարեկան, և մերկ՝ գլխէն մինչեւ մէջքը:

Ողբացողը այդ պատանին էր, և իրապէս ալ տեղի կար ողբալու, որովհետեւ կորովի շինական մը կաշիէ գօտիով մը փառաւոր ծեծ մը կը քաշէր իրեն, իւրաքանչիւր հարուածի հետ խրատ մը տալով ու դիտողութիւն մը ընելով:

— Բերանդ դոցէ՛ և աչուքներդ բա՛ց, կ'ըսէր շինականը:

— Ուրիշ անգամ չպիտի ընեմ, Տէ՛ր, կը պատասխանէր պատանին, Աստուծոյ սիրուն, ա՛լ չպիտի ընեմ, կը խոստանամ ասիէ վերջ աւելի լաւ խնամք տանիլ հօտին:

Այս տեսարանը զայրոյթ պատճառեց Տօն Քիշօթի:

— Բարեկի՛րթ առպետ, դուայ բարկութեամբ, ձեզի կը վայելէ որ այսպէս անպաշտպան արարածի մը վրայ յարձակիք. ձեր ձիուն վրայ հեծէ՛ք, ձեռքերնիդ առէք ձեր նիզակը (որովհետեւ նիզակ մը կաթնցուած էր այն կաղնիին որուն կապուած էր զամբիկը) և ձեզի ցոյց պիտի տամ որ ասիկա վատի մը դործն է:

Շինականը լեզապատտու եղաւ տեսնելով այս զրահածածկ ուրուականը որ իր վրայ կը խոյանար ու կը ապառնար զինքը շամիրել ձեռքի նիզակով:

— Տէ՛ր Ասպետ, ըսաւ փաղաքշիչ շեշտով մը, այս պատանին զոր կը պատմէի քիչ մը առաջ, իմ ծառաներէս մէկն է ու գառնուկներս կ'արածէ շրջականներուն մէջ. բայց ա՛յն աստիճան անփոյթ է որ ամէն օր հատ մը պակաս տուն կը բերէ. և որովհետեւ իր ծուլութիւնը, ո՛վ գիտէ՝ թերեւս նաև իր նենգութիւնը կը պատժեմ, կ'ըսէ թէ անարդարութիւն է ըրածս, և թէ իր յետնեալ ամսականները չվճարելու համար միայն զինքը կը ծեծեմ. բայց կ'երգնում Աստուծոյ և հոգւոյս վրայ որ կը ստէ:

— Ստէ իմ դիմացս, չա՛ր անպիտան, յարեց Տօն Քիշօթ, հիմա՛յ կուրծքերնիդ կը ծակեմ նիզակովս. շո՛ւտ, վճարեցէ՛ք, և առանց սուարկութեան, ասպ թէ ոչ, վկա՛յ Աստուած որ նոյն իսկ այս վայրկեանին կը մեռցնեմ ձեզ. քակեցէ՛ք նայիմ սա չուանները:

Շինականը գլուխը խոնարհեցուց և առանց պատասխանելու քակեց հովիւը կաշկանդող չուանները:

— Տէրդ ի՞նչ կը պարտի քեզի, հարցուց Տօն Քիշօթ հովիւին:

— Ինը ափսական, ամէն մէկը եօթը բեալէն, պատասխանեց այս վերջինը:

Տօն Քիչօթ հաշիւ ըրաւ որ շինականը վաթսուն երեք ռեալ կը պարտի, և հրամայեց անոր որ անփիջապէս վճարէ՝ եթէ չուզեր մեռնիլ: Շինականը՝ դողդողալով պատասխանեց թէ իր երգման համաձայն (տախաւին երգում չէր ըրած) պարտքը այնքան մեծ գումարի մը չի հասնիր, թէ պէտք է այդ գումարէն ղեղչել ծառային համար գնած երեք զոյդ կօշիկի փոխարժէքը, ինչպէս նաև ռեալ մը՝ զոր անոր հիւանդութեան միջոցին ծախսած էր՝ երկու անգամ արիւն առնել տալու համար:

— Այդ ամէնը աղէկ, ըսաւ Տօն Քիչօթ, բայց կօշիկներն ու արիւնառութիւնը պէտք է ղեղչել այն հարուածներուն փոխարէն՝ զորս իրեն տուիք անիրաւ տեղը. եթէ անիկա ձեր դրամով գնուած կօշիկներուն կաշին բլքտեց, դուք ալ անոր մարմնին կաշին պատուեցիք. և եթէ սալիւրիչը անկէ արիւն առաւ՝ հիւանդ եղած միջոցին, դուք ալ արիւն առիք անանկ ատեն մը ուր պատուական առողջութիւն մը կը վայելէր. այս հաշուով՝ ոչինչ կը պարտի ձեզի:

— Բայց Տէ՛ր ասպետ, դժբաղդութիւնը հոն է որ վրաս դրամ չունիմ. թող Անտրէ ինծի հետ տուն գայ և ամբողջ պահանջը վճարեմ, առանց ոչինչ ղեղչելու:

— Իրեն հետ երթամ, աղաղակեց պատանին, *օհ ո՛չ*, Աստուած պահէ զիս նոյն իսկ ասոր վրայ մտածելէն, Տէ՛ր, եթէ իրարու հետ մինակ մնալու ըլլանք, զիս ողջ ողջ կը յօշոտէ Ս. Բարթողիմէոսեանի (*) մը պէս:

— Ո՛չ, ո՛չ, բան մը չպիտի ընէ, յարեց Տօն Քիչօթ, կը բաւէ որ իրեն հրամայեմ, և խօսքս կը բռնէ. եթէ իր ընդունած ասպետութեան օրէնքներուն վրայ երգում ընէ, ղինքը աղաւ կը թողում և վճարումը կ'երաշխաւորեմ:

— Ի՛նչ կ'ըսէք Տէր, ընդմիջեց պատանին, ղգուշացէ՛ք, իմ տէրս ասպետ չէ, և երբեք ասպետական կարգ չէ ընդունած. պարզապէս ժուան Հալտուտօ կը կոչուի, և Քէնթանարի հարուստ քաղաքացիներէն մէկն է միայն:

— Վնաս չունի, ըսաւ Տօն Քիչօթ, Հալտուտօներ ալ կրնան ասպետ ըլլալ, և արդէն՝ ամէն մարդ իր գործերուն դաւալն է:

— Ճիշդ է, պնդեց Անտրէ, բայց իմ տէրս ի՞նչ տեսակ գործերու ղաւակն է, ինք որ իմ ամսականներս, իմ քրտինքիս և աշխատութեանս իրաւունքը կը կապտէ:

— Ձեմ կապտեր կոր, Անտրէ՛, բարեկամս, ըսաւ շինականը. հաճէ մինչև տուն ինծի ընկերանալ, և աշխարհի բոլոր ասպետա-

ԾԱՆ. ԽՄԲ. — Ինչպէս կը յիշուի՝ միջին դարուն՝ բողոքականներ Ս. Բարթողիմէոսի *սօփի* գիշերը շարժուեցան Բարիգի մէջ:

կան կարգերուն վրայ կ'երդնում որ պիտի վճարեմ, ինչպէս ըսի արդէն, ամբողջովին, նոյն իսկ տոկոսներով:

— Տոկոսները կը չնորհեմ, վճուեց Տօն Քիչօթ, դուք հնչուն դրամով վճարեցէ՛ք անոր իրաւունքը, ա՛յս միայն կը պահանջեմ ձեզմէ. և նայեցէ՛ք որ ճշգիւ գործադրէք ձեր խոտաացածը, ապա թէ ոչ՝ Աստուած վկայ՝ կը վերադառնամ ու ձեզ կը պատժեմ. մի՛ կարծէք թէ կրնաք աղատիլ, եթէ պատի մողէսի մը պէս իսկ պահոււնքուած ըլլաք՝ կրկին երկւան կը հանեմ ձեզ: Եւ եթէ կը փափաքիք զիտնալ թէ ո՛վ է ձեզի այս հրամանը տուողը, յայտնեմ նաև անունս՝ որպէս զի աւելի լրջօրէն կատարէք պատուէրս, ես Մանիայի արի Տօն Քիչօթն եմ, ես անօրէնները կը հալածեմ և անիրաւութիւնները կը դարմանեմ. հիմայ թո՛ղ Աստուծոյ օրհնուած թիւնը ձեր վրայ ըլլայ, բայց մի՛ մոռնաք ինչ որ երդուինցաք ու խոստացաք. եթէ ձեր խօսքը դրժէք՝ պատիժը չ'ուշանար:

Այս ըսելով՝ սրարշաւ վաղցուց Ռօսլինանթը և վայրկեանի մը մէջ անհետ եղաւ:

Շինալանը նայուածքով հետեւեցաւ իրեն, և երբ Տօն Քիչօթ անտառը անցաւ և լողորովին աներեւոյթ եղաւ, Անտրէի մօտեցաւ լով:

— Եկուր նայիմ, ղաւա՛կս, ըսաւ անոր, եկո՛ւր վճարեմ քեզի ունեցած պարտքս, ինչպէս որ անիրաւութեանց այս դարմանիչը հրամայեց:

— Վստահ եմ որ ձեր չնորհալիայլութիւնը խմստութիւնը պիտի ունենայ հնազանդելու այս բարի առպետին. Աստուած հաղարար տարիներ պարգեւէ անոր քաջութեան և արդարադատութեան. կ'երդնում Ս. Ռօքի վրայ որ անիկա պիտի վերադառնայ՝ եթէ իմ իրաւունքս չհատուցանէք և իր հրամանը չյարգէք:

— Ես ալ կ'երդնում, յարեց շինականը, բայց այնքան տէր ունիմ քու վրադ որ կը փափաքիմ պարտքս չստցնել որպէս զի վճարումը աւելի առատ ըլլայ:

Եւ հովիւին թեւէն լոնկելով, զայն կրկին միեւնոյն կաղնիին կապեց, և այնչա՛փ ծեծեց, այնչա՛փ ծեծեց որ խեղճը մնաց մահամերձ:

— Հիմայ ալ կանչէ, Տէ՛ր Անտրէ, կ'ըսէր շինականը, կանչէ՛ անիրաւութեանց դարմանիչը. նայինք սա ալ՝ պիտի կրնա՞յ դարմանել. մնաց որ պէտք եղածին պէս չպատժեցի տակաւին. չի տալի փափաքս կուգայ քեզ ողջ ողջ բղքտելու, ինչպէս կը վախնայիր թէ կ'ընեմ:

Վերջապէս քակեց կապերը և արտօնեց զայն որ երթայ իր դատաւորը գտնէ ու տրուած վճիռը գործադրել տայ: Անտրէ մեկ-

նեցաւ լալագին՝ երգում ընելով որ պիտի երթայ գտնէ Մանխայի արի Տօն Քիչօթը, թէ կէտ առ կէտ անոր պիտի պատմէ ամէն բան, և թէ իր տէրը պիտի ստիպուի իր իրաւունքին չորս անգամը հատուցանելու։ Բայց ո՛ւր պիտի գտնէր իր պաշտպանը։ Անարէ մեկնեցաւ լաց ու ողբով, մինչդեռ իր տէրը կը խնդար ու կը հեգնէր։

Եւ անիրաւութիւնը ահա այսպէս դարմանուեցաւ Մանխայի արի Տօն Քիչօթին ձեռքով։

Ինք՝ Տօն Քիչօթ՝ հրճուանքի մէջ էր, որովհետեւ իր ասպետական քաջազործութեանց փառաւոր ու բարերազ դիզբնաւորութիւնը կը նկատէր այս արկածը։ Ռօսինանթը գէպի գիւղ ուղղած էր ու կը մրմնջէր ինքնիրեն։

— Աշխարհի ամենաերջանիկ կինը, դարձար դուն, ո՛վ ամենագեղեցիկը ըստ դեղեցիկներուն, ո՛վ գեղանի Տիւլսինէ, քանի որ բաղդը՝ իբր հպատակ ու գերի քու կամքիդ՝ քեզի շնորհեց ասպետ մը ա՛յնքան կտրիճ և այնքա՛ն անուանի՝ որքան որ է ու պիտի ըլլայ Մանխայի Տօն Քիչօթը. անիկա, ինչպէս յայտնի է ամէնուն, տակաւին երէկ ստացաւ ասպետութեան կարգը, բայց այսօր իսկ դարմանեց տրդարութեան հնարած և վայրագութեան գործած ամէնէն մեծ անիրաւութիւնը, խարաղանք կորզելով անգութ դահիճի մը ձեռքէն, որ այնքա՛ն անիրաւ տեղը կը բղքտէր այս փափկակալմ տղուն մարմինը...։

Ս Է Ր Վ Ա Ն Թ Է Ս

ԳՈՒԷՃԱԿԱՆԻ ՄԸ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ

IV

189* յունիս 12ի օրը Բումբէլի Հիսար և շրջակայքը արտասովոր ոգեւորութեան և խնծիղի մը մէջ կը ծփծփային։ Այդ օրը տեղի պիտի ունենար Բոպըրդ Գոլէճի վկայականաց բաշխման հանգէսը, ուր Թումբիկ Թաշտէլէսեան, այլ ևս իր գիւղին ամէնէն ուսումնական մարդը, պիտի ստանար «պսակաւոր արուեստից» տիտղոսը։

Պառաւ հօրաքոյրը որ իր անգամալոյծ սրունգներուն պատճառաւ չէր կրնար հանդիսատես ըլլալ իր զաւկին այդ փառապատկման, հրաւէր ուղղած էր իրեն աստիճանակից խաթուններու, որոնք խելայեղ հրճուանքով հաւանած էին երթալ գրաւել Թումբիկի ծնողաց աթոռը, տոհմիկ ու մեծահարուստ ներկաներու ճիշդ քովը բազմելով։

Առաւուն կանուխէն, Գողէճը շրջապատող բլուրներուն, մարգերուն և հովիտներուն մէջ լեցուած էր հանդիսական շրջիկներու բաղմութիւն մը, որ դարնային վայելքներու տենչովը հալումաջ, հանդէսին արարողութեանց սկզբնաւորութենէն շատ առաջ եկած էր Պոլսոյ այլ և այլ կողմերէն:

Երկինք տատրակի սնմեղ պարզութեամբ կը տարածուէր թափառաշրջիկներու գլխուն վերեւ, իր կապոյտ երազներէն ցանցնելով վար, ու Վոսիորը առաւել քան երբեք գեղեցկացնելով, թրթռացնելով: Բլուրներուն վրայ, հովիտներուն խորը և ծովափին քովն ի վեր, ամէն կողմ կանանչի երանդները տիրապետած էին, նորութիւն և աշխոյժ բուրող այդ կանանչը, որուն տարածութեանց մէջ հոս հոն կէտկիտուող հարմնուկներն ու լերան վարդերը, երիցուկներն ու գեղնածաղիկները, բիւրեւոյնեան վայրի բոյսերուն հետ սկզբնական Եդեմին գաղափարը կը ներշնչէին դիտողին: Մայր բնութեան ալեւոր ծոցէն նորէն դուրս պոռթկացած էին ամիսներէ ի վեր գոյութիւննին կորսնցուցած բուսական կեանքեր, աւելի քան երբեք խորխորութեամբ: Վայրի շագանակներն, որոնք այնքան առատօրէն աճած են Վոսիորի այդ կողմերը, իրենց գեղարուեստական դեղատեսիլ ծաղկեփունջերովը մէյ մէկ մանրանկար առկախեալ պարտէղ ձեւացուցած էին, ու բաղեղները, այդ յաւիտենօրէն հաւատարիմ և յարող տունկերը, տեղ տեղ, կանանչի վէտվէտուն ալեծփումները դէպ ի երկնային կապոյտը բարձրացուցած էին: Շէշխալիքի բարձունքին վրայ մշտագալար թուփերը և մեռեալ հոգիներու պահապան նոճիկները անտեղիտալիօրէն կանգուն կեցած էին, յօժարակամ իրենց հովանին նուիրելու համար յունիսի արեւէն քրտնաթոր յոգնաբեկներուն:

Մարդկային կեանքը որքան պարզ ու բնազդային էր այդ վայրերուն մէջ, ուր իշխող ամէն ոյժ կ'անշքանայ բնութեան տիրական ազդակներուն տակ, և ուր արածող ոչխարները իրենց կափկափող բերաններով, կամ կովարած տղեկները իրենց սրինգով չեն վրդովեր իսկ այն տիեզերական անդորրութիւնը, որ խաղաղութեան հրեշտակի մը նման թեւատարած, իջած գրկած է ամէն ինչ:

Թումիկ տարիներով ապրեր էր այդ գեղջուկ շրջանակին մէջ, դիտելով ու վայելելով անկաշկանդ կեանքի այդ երանաբեր տեսարանները: Դիւղի զաւակ մըն էր ինքը արդէն, դաշտի մէջ մեծցած, քաղքենի պայմանադրականութեանց հոգերէն շատ քիչ վրդովուած, ու մինչեւ վերջը հողի, քարի, խոտի հետ շաղկապուած: Գողէճին մէջ իր մտաւորական հորիզոնին առջեւ աստիճանաբար բացուող գիտութեան ու խորհողութեան լայնատարած

սահմանները ամենեւին ընտելւելին գումարի տակ զիւղի մարդու իր ճաշակը. ընդհատաւոր, զայն աւելի նորայտացած, կատարելապէս ծածկելին, Բուսաքանական գիտութիւնը իրեն ուսուցիչը էր աւելի հիացմամբ ու խնամով գիտել իր շուրջի ծաղիկները, բոյսերն ու ծառերը, որոնց մէջ օր ըստ օրէ նորագոյն նորութիւն մը, զաղանիք մը երեւան հանած էր: Երկրաբանութեան շնորհիւ ճանչցած էր երկրիս պատմական անցեալը և աւելի մտերմացած էր հողին հետ, զոր մարդիկ կը կոխկրտէին անդադար, հակառակ որ ամէնէն պաշտելի և կենսատու տարրն է բնութեան: Հանքաբանական գիտութիւնը զինքն ալ աւելի կարող ըրած էր գիտակցօրէն մագլցելու ժայռերուն, լեռանց խաւերուն, մամուլապատ խարակներուն վրայ. վերջապէս, աստղաբաշխութեան ուսմամբ յաջողած էր աւելի տիրականօրէն հիմնաւոր երկնային մարմնոց գոհարադեղ պերճութեանց վրայ:

Միեւնոյն կերպով, գրականութեան և խմատասիրութեան դասերը, որոնց շնորհիւ հազարդակից եղած էր հնագոյն դարերէն մինչեւ ժամանակակից շրջանները ապրած խորհող մտքերու, իրեն ներշնչած էին անկորնչելի սէր մը, հանդէպ մայր բնութեան— այդ մեծ դաստիարակին, միսթարիչին, սրբազործիչին: Իր հոգիին մէջ որքա՛ն խորապէս արձագանդեր էին Վիրգիլիոսի, բանաստեղծ Սքէնսըրի, Միլտոնի, Թոմսոնի, Շէլլէի, Պէրսիանտէն տը Սէն Բիէռի, Պայրընի կամ Բուլքրդ Պըրնսի քերթողական տարիանքի բացաբանչութիւնները՝ զէպի ամենաբոյժ պարզեւասու Բնութիւնը, և որչա՛ր տրամաբանական գտեր էր ժան ժաղ Ռուսոյի մը, Տիտուոյի մը կամ Թէ Բըսթինի մը խմատասիրական հայեցողութիւնները, որոնք բնութեանապաշտ վարդապետութեան մը դաւանանքը կը մշտնջենաւորէին:

Այսօր, Թուրքիի ուսանողական կեանքի վերջին օրը, ա՛լ մնաք բարով գիւղ, դաշտ, լեռ ու սար. ալ պէտք էր յիշողութեան վրայէն սրբել ջնջել մաքուր հորիզոնը՝ իր տարիներով ապրած միջավայրին, երթալ խառնուելու համար աշխարհի թո՛ւ բոնին: Ի՞նչ կար արդեօք այդ նորածագ կենցաղին մէջ, հոն ալ ծառերը այսքան յօժարօրէն հովանի պիտի ըլլային իր պարտաւասած մարմնին. պիտի լսէ՞ր արդեօք վեհանուշ սրինգը խաշնարածներուն կամ իր աչքերը պիտի շարունակէին պարուրուել վտարաբային բանաստեղծականութեանց պատկերներով:

Այս հարցապնդող մտածումները կը խուժէին Թուրքիի գլխէն, իր գոլէճականութեան այս վերջին օրը, որ անա կը սուրբար կ'անցնէր այնքան արագութեամբ, որքան դանդաղօրէն եկած էր, մինչ ինքը, ընդարձակ հանդիսասրահին մէկ անկիւնը կեցած, մեքենա-

յօրէն ականջ կուտար նուազախումբին որ երաժշտական կտորներ կը գուռացնէր, յետոյ կը լսէր թէ ճառեր կը խօսուին ու ծախահարութիւններ կը բարձրանան ամէն անկիւնէ, և հանդիսաւոր խրատականներ կ'ուղղուին իրենց՝ շրջանաւարտներուն, որոնց շարքին վրայ սեւեռած պաղած էր ամէնուն աչքը: Ու Թուովիկ գրէթէ ոչինչ հասկնալով այդ ամէնէն, կը զգար միայն թէ իր միաքը կը չարչարուի միշտ նոյն անեղ հարցումէն՝ թէ ի՞նչ կար արդեօք այդ միւս կեանքին մէջ:

ԼԵՒՈՆ ՔԻՐԻՇՃԵԱՆ

ԳԵՐՄԱՆ ՄՈՒՍԱՆ

Ոչ մէկ Օգոստեան դար (*) չծաղկեցաւ գերման արուեստին համար. ոչ մէկ Մէտիչեան (**) քարիք ժպեցցաւ անոր. անիկա փառքով չսնեցաւ, եւ իր ծաղիկն աչ իշխանական շնորհներու ճառագայթներուն տակ չքացուեցաւ:

Գերմանիոյ ամենամեծ զաւկին՝ Մեծն Ֆրէսկերիկի զահեմ մեծուած, մեկնեցաւ առանց պաշտպանութեան, առանց պատիւներու: Գերմանները հպարտութեամբ կրնան ըսել, — եւ իրենց արտիստները որչա՛փ աւելի ոյժով պիտի զգան այդ միջոցին, — քե անկա միայն ինկզիմիսին կը պարտի իր արժեքը:

Այս և պատճառը որ անիկա կը քարճաւանայ մեծամիտ յաղթականարի մը մէջ, այս և պատճառը որ անիկա յորդառաս կը հոսի գերման երգիչներու արտիստներուն. ու միայն իրեն յատուկ ճոխութեամբ շեղուած, հոգւոյն խորհրէն կը ժայթի՝ կանոններու շուրջ հեղձեղով:

ՇԻԼԼԷՐ

(*) Օգոստոս՝ առաջին կայսր Հռոմայեցւոց: Նշանաւոր հանդիսացած է նաեւ այն պատշապանութեամբ զոր նուիրած է արուեստներու եւ գեղեցիկ-դպրութեանց: Ինքն իսկ մեակած է գեղեցիկ-դպրութիւնները: Գրական ամենամեծ դարերէն մէկը իր անունը կը կրէ:

(**) Լուտն Եր Մէտիչիա՝ (1448-1492) Իտալացի նշանաւոր մեկենաս. իր բովանդակ հարստութիւնը սպառած է գեղեցիկ-դպրութիւններն ու արուեստները ծաղկեցնելու համար:

ՕՏԱՐ ԱՂԶԻԿԸ

Հովսիսն խեղճուկ հօսադներուն մեջ. ամեն զարնան, հրաշագեղ ու սիրուն մանկամարդ աղջիկ մը կը յայտնուէր՝ ծիծեռնակներու առաջին երգին հետ:

Անիկա հովսիսն մեջ չէր ծնած, ոչ ոք զիսէր քե ուրիշ կու գայ. եւ երբ կը մեկնէր՝ իր հետքն իսկոյն կը կորսուէր:

Իր ներկայութիւնը երջանկութիւն կը քերէր ու սրտերը կը գեղոր: Բայց այնքան վեհութիւն, այնքան մեծութիւն ունէր որ ոչ ոք կրնար իրեն հետ ընտանեակալ:

Անիկա կը քերէր ծաղիկներ ու պտուղներ որոնք ուրիշ դաշտերու վրայ, ուրիշ արեւու մը շոյսին տակ եւ անշի աղուոր քնուքեան մը մեջ հասունցած էին:

Իր շնորհները կը բաժնէր ամենուն, մեկուն ծաղիկներ կու տար, միւսին պտուղներ. երիտասարդն ու իր գաւազանին վրայ կուրացած ծերը հաւասարապէս շիացած կը մեկնէին:

Ամենքն ալ սիրով կ'ընդունէր, բայց անա երկու սիրահարներ մօտեցան իրեն, եւ անոնց շնորհեց ամենէն աղուոր նուէրը, անոնց մատոյց ամենէն սիրուն ծաղիկը:

ՇԻԼԼԷՐ

ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ՄԱՄՈՒԼԸ

(ԳՐՈՆԻԿ)

Խաչակրութիւն արդիւն դէմ. — Թաւառներէն էճէնսիի հաստատած մրցումը. — Մրցման պայմանները. — Տիկին Վարդուիի յոբելեանը. — Կովկասեայ արուեստագէտներ. — Տոգր. Տաղուար. Կանի նուէրը:

Թաւառներէն էճէնսիի նոր խաչակրութեան մը զլուխը կ'անցնի, հաստատելով մրցում մը՝ ալքովամարտութեան դէմ զրուելիք յօդուածներու, որուն կրնայ մասնակցել ամէն մարդ, առանց դժբաղան անցեալի մը եւ կամ անունի մը պէտք ունենալու: Իսպառ մարդասիրական նպատակի մը բողոքման համար մշակներ պէտք են իրեն, ու չի պահանջեր որ ներկայացողները անպատճառ փափուկ ձեռքեր ու բարեկազմ մարմին ունենան: Իրեն պէտք եւ զածը աշխատող այժմ է ամէն բանէ առաջ, ան՝ որ պիտի կրնայ ամէնէն լաւ կերպով հերկել եւ հողը ի վիճակի դարձնել արդասարբութեան:

Ահաւասիկ մրցման պայմանները՝ զորս Թաւառներէն էճէնսիի պարզած է Մասիսի մէջ. —

«Յօդուածները 1000 բառէ աւելի և 1500է պակաս պէտք է ըլլան, և հրատարակուած՝ առաջարկութեանս երեւալէն մինչև հոկտ. 1 (Ը. Ե.) :

«Թուրքիոյ մէջ հրատարակուած որ և է Հայ լեզուսը թերթի մէջ երեւցած այսպիսի յօդուածներու լաւագոյնին հեղինակը պիտի ստանայ 10 անգլ. ոսկի : Երկրորդ լաւագոյնը 5 անգլ. ոսկի : Երկու հատ երրորդ լաւագոյնները՝ Յակն անգլ. ոսկի : Երեք հատ չորրորդ լաւագոյնները Չակն անգլ. ոսկի : Հինգ հատ հինգերորդ լաւագոյնները մէյ մէկ անգլ. ոսկի :

«Որովհետև նպատակնիս է կարելի եղածին չափ շատ թուով յօդուածներ գրուած տեսնել թերթերու մէջ, որպէս զի ընթերցողները գոնէ մէկը կամ միւսը կարդան և եթէ մէկէն չազդուին՝ թերեւս միւսը ներդարծէ իրենց, ուստի հետեւեալ կարգադրուած թիւեր ևս որոշուած է թերթերու համար :

«Առաջին մրցանակը ստացող յօդուածը հրատարակող թերթը պիտի ստանայ 10 անգլ. ոսկի : Երկրորդ մրցանակը ստացող յօդուածը հրատարակող թերթը 5 անգլ. ոսկի : Ասոնցմէ զատ, վերոյիշեալ 12 հատ մրցանակ ստացող յօդուածներէ առաւելագոյն թուով հրատարակող թերթը պիտի ստանայ 5 անգլ. ոսկի, պայմանաւ որ՝

«Առաջին՝ 10 և 5 ոսկին ստացող թերթը կամ թերթերը՝ պէտք է որ ինորոյ հրատարակին Ա. և Բ. մրցանակ ստացող յօդուածները, օր մը մէկը, օր մըն ալ միւսը, (եթէ ուզեն՝ իրաւունք ունին ամբողջ 12 մրցանակ ստացող յօդուածներն ալ կարգաւ հրատարակելու)

«Երկրորդ՝ 10 և 5 ոսկին ստացող թերթը կամ թերթերը պարտաւոր են ապառջ 12 յօդուածներն ալ կարգաւ հրատարակելու :

«Մրցանակ ստացող յօդուածագիրները ազատ են անշուշտ իրենց ստացած գումարը բարեգործական հաստատութեան մը նուիրել, եթէ ուզեն, այնպէս որ այս նիւթին վրայ յօդուած գրող մը անպատճառ մրցանակ չափելու համար գրած չըլլար, եթէ նոյն իսկ մրցման դէմ իր յօդուածը կամ յօդուածները : Մրցման գրուած և մրցանակ չչահած յօդուածներուն որոնք ըլլալը երբեք չպիտի հրատարակուի : Գալով թերթերուն՝ անոնք իրենց ստացած գումարին փոխարէն կարօտ և արժանի համարած անձանց կամ հաստատութեանց բաւականաչափ թերթ պիտի զրկեն, տարեկան կամ վեցամսեայ, ինչպէս որ կ'ուզեն, որոնց գումարը ըստ թերթին սովորական գնոյն 20, 15, 10 կամ 5 անգլ. ոսկիի յանգի, ըստ պարագայի : Կրնայ սլատահիլ որ միեւնոյն հեղինակը ստանայ գրողներուն և միեւնոյն թերթը՝ թերթերուն յատկացեալ ամբողջ գումարը :

«Յօդուածագիր մը որ կ'ուզէ մրցման դնել իր յօդուածը, զայն պարունակող թերթէն օրինակ մը զրկելու է

H. S. Tavchanjian, New York

հասցէով, և եթէ ծածկանուն ստորագրուած է, բուն իր անունն եւս յիշելով, որ միայն մրցանակը չահելու պարագային պիտի հրատարակուի, այն ալ եթէ ինքը կանխաւ առարկութիւն չի յայտնէր առ այս:»

Թաւշանճեան էֆէնտի կը յարէ թէ քննիչ յանձնախումբին անդամներուն անունը չպիտի յայտնուի կանխաւ: Յանձնախումբը իրեն պիտի յանձնէ իր որոշումը, և ինք արդիւնքը պիտի ծանուցանէ Մասիսի միջոցաւ:

Կը մտածենք թէ այս մրցումէն կարելի է աւելի լաւ պրտուղներ քաղել, եթէ մրցանակի արժանի դատուած լաւագոյն յօդուածները հրատարակուին առանձին գրքոյկի ձեւով, և հրատարակ հանուն չա'տ աժան դնով: Թերթերը կ'անցնին՝ բայց գրքերը կը մնան:

×

Տիկին Սիրանոյշի յօբելեանէն առաջ, Թիֆլիզցի փետր. Յին տօնեցին ուրիշ յօբելեան մը՝ Տիկին Վարդուհի բեմական գործունէութեան քսանըջինգամեակին առթիւ: Ահա թէ ինչ կը գրեն այդ մասին. — «Տիկին Վարդուհի արուեստագիտական կրթութիւն չէ ստացած — մեր մէջ քանիններն են ստացած — բայց իր բնական ընդունակութիւններով, իր ուշադիր ու բարեխիղճ վերաբերումով դէպի իր գերերը, յաջողեցաւ պատուաւոր տեղ մը գրաւել մեր բեմական տարեգրութեանց մէջ: Տիկին Վարդուհի տաղանդին գաղտնիքը տեղական տիպարներու արտայայտութեան մէջն է: «Խանում», «Խախօ», «Շուշան» այն դերերն են զորս գրեթէ ինքը ստեղծած է, և զորս ներկայացնելու մէջ իր նմանը չունի: Իսկ տեղական կեանքէն դուրս, յարգելի դերասանուհիին տաղանդը խարխալման և անստուգութեան մէջ է: Բայց հակառակ ատոր, իրեն յանձնուած դերերուն մէջ միշտ աչքի կը զարնէ՝ իր տոկուն աշխատասիրութեան և անվհատ կամքին շնորհիւ:

«Տիկին Վարդուհի (աղջիկնութեան անունով օրիորդ Աննա) 1862 Օգոստոս 1-ին ծնած է Թիֆլիսի մէջ: Նախ օրիորդ Աշխէն Դոլգանեանի և յետոյ Խորէն Ստեփանէի Մարիմեան դպրոցներուն մէջ քանի մը տարի ուսման հետեւելէ վերջ, նւթական անկարողութեան պատճառաւ ստիպուած է ուսումը ընդհատել: Տասնութ տարեկան հասակին մէջ, ընտանեկան յամառ դիմադրութեանց հակառակ, Օր. Աննա կը դառնայ դերասանուհի Վարդուհի, մասնակցելով Թիֆլիսի ամաթէօներուն կողմէ կազմակերպուած ներկայացմանց: 1879 Սեպտ. Յին, Արքունական Թատրոնին մէջ կը մասնակցի հանդիսաւոր ներկայացման մը զոր Պոլսէն նոր եկած դերասանական խումբը (Ադամեան, Սիրանոյշ, Օր. Ասողիկ, ևն.)

կազմակերպած էր, և կը կատարէ աղանձի պղտիկ դեր մը («Սէր առանց համարման» խաղին մէջ)։ Այն օրէն ի վեր՝ կանոնաւոր անդամը դարձած է հայ գերասանական խումբին։

«Յորելեանական հանդէսէն առաջ, Տիկին Վարդուհի երեցու երեք տարբեր դերերու մէջ. — 1. Աղանձի Քօրինակի դերը (Թարթիւժ՝ Մսիկէրի, Բ. Արար.), 2. Մայր Կակուշինկայի դերը (Արդիւնաւոր պաշտօն՝ Օսորովսքիի, Դ. Արար.) և 3. Շուշանի դերը (Պեպօ՝ Սունդուկեանի, Բ. Արար.)։ Աւելորդ է ըսել թէ Տիկին Վարդուհի աւելի փայլեցաւ վերջին դերին մէջ, ինչ որ կատարեալ յաղթանակ մը գարձաւ։ Այնուհետեւ սկսան յորելեանի հանգիստութիւնները։

«Առաջին անգամ, ի դիմաց յորելեանի յանձնաժողովին, խօսք առաւ Տիկ. Մամուլեան և զրուատեց յորելեարին արժանիքը։ Յետոյ խօսեցան Վրաց պատգամաւորները. ծերունազարդ Սունդուկեանց՝ որ քանի մը զգածուած խօսքերով շնորհակալութիւն յայտնեց յորելեարին ստեղծած կանացի տիպարներուն տաղանդաւոր արտայայտութեան համար. Պ. Միրազեան՝ ի դիմաց Թիֆլիսի ժողովարանի ամսթէօսներուն. Պ. Յարութիւնեան՝ Բագուի Հայ դերասաններուն կողմէ. Պ. Մայսուրեան՝ որ յորելեարին խղճամտութեան, աշխատասիրութեան և կոչումին սրտագին նուիրման օրինակը փառաւորեց. Պ. Տիգրան Յովհաննիսեան՝ ի դիմաց Տրամադիքական Վարչութեան։ Խօսեցան նաև Մելոյ աւետարական տան կողմէ, և ինչ. և ինչ։ Կարդացուեցան Տիկին Միրանոյշէն, Պ. Պետրոսեանէն և ուրիշներէ ստացուած հեռագիրներ, մատուցուեցան պատիւներ, նուէրներ, և ինչ. և ինչ։ Ամէնէն վերջը խօսք առաւ յորելեարը, և մօտաւորապէս հետեւեալը ըսաւ. — «Նս ուսում չեմ ստացած, բայց թափած եմ բոլոր ջանքերս, ըրած եմ ինչ որ կրցած եմ, իմ կոչումիս արժանանալու համար։ Դուք երբեմն ինձմէ գո՛հ եղած էք, երբեմն ո՛չ։ Բայց այսօրուան ձեր ինծի ցոյց տուած համակրանքն ու քաջալերութիւնը յիմեկազմին խթան մը պիտի ըլլան իմ պարտականութիւնս կա արեւու բարեխղճօրէն, մինչեւ վերջը»։

«Համաժողովեան, յուզման այս կարճ խօսքերը բոլորն ծափերով ողջունուեցան Արդիւտական Թատրոնին մէջ հաւաքուած հանգիստականներուն կողմէ։»

×

Անցեալ տարուան վերջերը՝ Թիֆլիսի մէջ բացուեցաւ նկարահանդէս մը, զոր կազմակերպած էր «Գեղարուեստը խրախուսող Ընկերութիւն»ը։ Այդ նկարահանդէսին մասնակցած են նաև բաւական թուով հայ արուեստագէտներ, որոնց մասին հետեւեալ տեղեկութիւնները կը արուին. —

Արտաղեան՝ ցուցադրած է 9 նկարներ, որոնցմէ մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են «Նորմանաացի պառաւի գլուխը», «Բաւր Մօնսօն» և «Արշալոյսին»ը։

Բաշինջաղեան՝ ցուցադրած է 38 պատկերներ՝ որոնց մէջ կը գտնուին անցեալ նկարահանդէսէն կրկնութիւններ, սակայն կոկուած, գեղեցիկացուած։ Նկարչին նոր աշխատութիւններուն մէջ

յիշատակելի է մասնաւորաբար «Գիշերը Շուշիի շրջակայքը» որ լաւ գրաւական մըն է իր զեղազիտական զգացումներուն հարմարութեան : «Արեւամուտը Սեւանի լճին վրայ», ինչպէս նաեւ օրուան չորս ժամանակները՝ «Առաւօտուն», «Կէսօրին», «Իրիկուան» և «Գիշերը», ցոյց կուտան թէ Բաշինջաղեան լոյսի բեկրեկման և երանգներու նրբութեան վիրքիւնով մըն է :

Թէւէմէզեան՝ ցուցադրած է 14 նկարներ (Ժանո, գիւղանրկար և կենդանագիր) : Իր «Տաճարը», «Լոռեցի Հայ տղու տիպարը», «Գիւղացի քահանան» և «Մահարձանին մօտ»ը կատարեալ գործեր են : Մեծ աշխատասիրութիւն և ինքնատպւթիւն կ'երեւայ իր զիւղանկարներուն և կենդանագիրներուն մէջ : Թէւէմէզեանի նկարչութիւնը հին վարպետներու գործերը կը յիշեցնէ :

Յակոբեան՝ ցուցադրած է 29 նկարներ (Ժանո, նաքիւռ-մօռք և տիպարներ) : Շատ յաջողած են իր նաքիւռ-մօռքերը : Իր «Աղքատը», պղտիկ եքիւն մը որ գաւազանի վրայ յենած ճաղատ, զլխիկոր ու ցնցոտիներու մէջ ամփոփուած ծերունի մը կը ներկայացնէ, ամբողջ կզերերգութեան մը զգայնութիւնը կուտայ :

Իսկ արձանագործ Միքայէլեանի ցուցադրութեանց մէջ աչքի կը զարնեն կարգ մը հարթ քանդակներ, ինչպէս՝ «Գուլպայ հիւսող պառուր», «Հռոմայեցւոյ բաղնիքը» և «Ղարաբաղցի Հայ կնոջ տիպար»ը :

×

Տողթ. Տաղաւարեան այս օրերս կեդրոնական վարժարանին նուիրեց հնէաբանական եւ երկրաբանական հաւաքումներու հաւաքում հաւաքածոյ մը, մարդկային կէս կմախք մը, կենդանիներու դանկեր, ինչպէս նաեւ կարգ մը ուրիշ գիտական առարկաներ, որոնք թանկագին օժանդակներ պիտի ըլլան անշուշտ վարժարանին ուսուցիչներուն՝ գիտական դասերու աւանդման համար : Կեդրոնական վարժարանի խնամակալութիւնը չէ՞ր կրնար արդեօք երկու տողով հրապարակային շնորհակալութիւն մը յայտնել այս նուիրատուութեան մասին՝ որ տւեալազն 157-200 ոսկի կը գնահատուի : Անանկ ատեն մը ուր նոյն իսկ մէկ ոսկիի դրամական նուէր մը փողով ու թմբուկով կը ծանուցուի նպաստընկալ հաստատութեանց կողմէ, չէ՞ր արժեր որ քանի մը տող ալ այս առթիւ գրուէր ու հրատարակուէր խնամակալութեան գիւմարին ոտորագրութեամբ :

Չարմանակ այս անփութութեան մասին՝ աւելորդ է անշուշտ : Եթէ համակրելի Տողթեօսը այդ հաւաքածոներուն տեղ հոգ չէ թէ մէկ քանի ոսկիի հնչուն դրամ զրկած ըլլար, տարակոյս չկայ որ մինչեւ եօթներորդ երկինք ու թերեւս աւելի վերերը պիտի բարձրացուէր իւր ազգ. բարերար, իւր մեկնեաց, և դեռ չեմ գիտեր ինչ : Մինչդեռ այսօր՝ ո՛չ իսկ հրապարակային շնորհակալութիւն մը կը յայտնուի :

Հնչուն դրամ, հնչուն դրամ, ամէն բան կը խեղդուի անոր ընկուղիէ շախմատի մէջ :

Մ Ո Ւ Ո Ր Ա Կ

ԳՐԱՏՈՒՆ ՆՇԱՆ-ՊԱՊԻԿԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՆՇԱՆ-ՊԱՊԻԿԵԱՆ, ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Ալիսառուած ու երկարօրին մտածուած լայն ծրագիրի մէջ արդիւնքն է Նշան-Պապիկեան Մատենադարանը, որ կրկին նպաստակ մը ունի.

1.—Հաւաքել մեր կարելոր գրողներու հոս սւ հոն ցրուած գործերը, որոնք բերքերու վաղանցուկ կեանքին մեզ կորսուած են, ու զանոնք իրենց վերջնական ձեւին, գիրքի ձեւին տակ հրատարակել:

2.—Հրատարակել նաեւ մեր գրողներին շատ մէջ անտիպ գործեր եւ այս կերպով գրգիռ ըլլալ որպէս զի իրենց մտածումին ամբողջական արտայայտութիւնը տան երկարաշունչ աշխատութիւններու մեզ: Եւ

3.—Օտար հրաշակերտները, բարգմանութիւններով ծանօթացնել, զանաւորով որ որպէս կարելի է ուղղակի բնագիրներէն ըլլան ատոնք:

Այս մատենադարանին մեզ հրատարակուած են մինչեւ հիմա

2. Շ. ԱՍԱՏՈՒՐ.—ՅՈՒՆԻՐՈՐ (ներքուածներ, 1892—1902), 96 էջ, 1902
Լաւ Թուղթի վրայ 5 շրջ.
Շքեղ Թուղթի վրայ 10 »

ՄՈՒՆԵՆ ԿԱՐԴԱՊԵՏ.—ԴՐՈՒԱԴՆԵՐ, 214 էջ, 1904 7 1/2 »

Մ. Ա. ՊԱՐՍՄԱՆԵԱՆ.—ԱՆՐՋԱՆԻՐ (ներքուածներ) 77 էջ, 1904 5 »

Պատրաստուելու վրայ են շարք մէջ գործեր, որոնց մասին հետզհետեւ տեղեկութիւններ պիտի տանք:

Այս գործերէն զատ Նշան-Պապիկեան գրաստանը մտադրած է հրատարակել նաեւ դպրոցական դասագիրքերու ամբողջական շարք մը, որոնք, քննարկին նոր ուղղութիւններու, մեքստի ու ծրագիրներու տակ պատրաստուած, պիտի կարենան գոհացնել, ինչ որ հիմա կը փնտռուի ու եւ հնարագործի մեզ: Ուրախ ենք ըսելու որ մեր ուսուցիչները գնահատելով մեր ջանքերը պէտք եղած ընդունելութիւնը ըրին առաջին անգամ հրատարակած երկու գործերնու:

Այս շարքէն հրատարակած ենք՝

Շ. Ս. ԽԱՆՃԵԱՆ.—ԱԵԼՅԱՐԽԱԳՐՈՒՐԻԱՆ, Միջին Դասընթացի, 1902, 256 էջ, 5 շրջ.
» ԱԵԼՅԱՐԽԱԳՐՈՒՐԻԱՆ ՕՍԴ. Կայսրութեան, 1902 5 »

Հետզհետեւ պիտի հրատարակուին մնացեալ շարքերը:

3. ՊԱԼՊԱԼԵԱՆ

(ՄԵՂՐՈՒՆԻ)

ԱՏԱՄՆԱՐՈՅԺ

Մուղաֆէրիէ Հիւանդանոցին եւ Պարսկական Դեսպանատան
Բերա, Մեծ Փողոց, Թագսիմ, քիւ. 16, Չըրաճեան աբառքման

Պալպալեան ամէն օր ակոյի ամէն տեսակ հիւանդութիւննե-
րով տառապողներ կ'ընդունի. իսկ Ուրբաթ, Կիրակի եւ Երեքշաբ-
թի մինչեւ ժամը 5: Գիշերուանո եւ է ժամուն կարելի է զիմել:
Պալպալեան կ'երաշխաւորէ իր լեցուցած ու չինած ակօաները:
Յօրեկները ակոյ քաշել տալու համար որոշ վարձք մը չկայ-
քաշել տուողին կամքէն կախեալ է:

Աղրատներուն ճրի

“ԹՈՒԲԱԽՏԻ ՎՐԱՅ ԿԵՆՍԱԿԱՆ ԾԱՆՅՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ,”

Գրեց՝ ՏՈՒԹ. ՅՈՒՍ. Տ. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

Ժողովուրդին հասկնալի լեզուով մը բացատրուած է ա՛յնքան
տարածուած եւ վատեղաւոր այս հիւանդութեան բնութիւնը: Յըս-
տակօրէն ցուցուած են վարակումէ զերծ մնալու պարզ կերպերն
ու դարմանումի ամէնէն բանաւոր եղանակները: Ամէն մարդու եւ
ամէն տան անհրաժեշտ պէտքը:

Գինը՝ միայն 60 փաւա:

3-5

ՏՕԲԹ. Ն. ՏԱՂԱՒԱՐԵԱՆԻ ԴՈՐԾԵՐԸ

Գիտական շարժում Ա. Տարի (1885) (Սպառած)	222
» » Բ. » (1886)	20
» » Գ. » (1887)	20
Բնական պատմութիւն Ա. հատոր (Կենդ. Հիւսուածաբանու- թիւն եւ Մարդկային Կազմախօսութիւն ու Բնախօսութ.)	
Դասագիրք երկրորդական վարժարանաց	40
Նախորդին համառօտը. Դասագիրք նախակրթարանաց	8
Հայտնից (Պատկեալ Իզմիրեանց մրցանակաւ)	10
Թիւն	10
Կազմութիւնը (Յրանսերէն)	10
Մտղջապահութիւն	25
Ծննդական գործարանը (Կազմախօսութիւն, Բնախօսութիւն եւ Առողջապահութիւն)	6
Մարդկային սաղմախօսութիւն	5
Բառացի ցակ ախտանուանց, Բ. տիպ	3
Տարուինականութիւն, Դ տիպ	3

Սոյն գործերու կեդրոնատեղին է

Մատթոսեան Տպարան, Ֆինճանճըլար, Կ. Պոլիս